Hibajegyzék

A 60. oldal második sorában:
Sába vidék helyett *Rába vidék*

A 64. oldal utolsó sorában:
Monostort 1275-ben említ helyett
a valós évszám *1283*

A 66. oldal tizenharmadik sorában:
Sikk-féle helyett *Sill-féle szöveggel*

A 66. oldal tizenhetedik sorában:
V. István király 1275. évi oklevelé-ben helyett a valós évszám *1272*

Forrás: Kozák Károly: Jelentés a celldömölki középkori bencés apátsági templom feltárásáról. /In Archeológiai Értesítő 1951./

Az 55. oldal alsó hibás kép helyett:

A szerző a templom mellett
1941. augusztus 20-án

Kemenesaljai Digitális Könyvtár
2013.01.28. 7:45

KRESZNERICS FERENC KÖNYVTÁR
CELLDÖMÖLK
53397

Nádasdy Lajos

Dömölk és apátsága az Árpád-házi uralkodók korában

Celldömölk, 2009

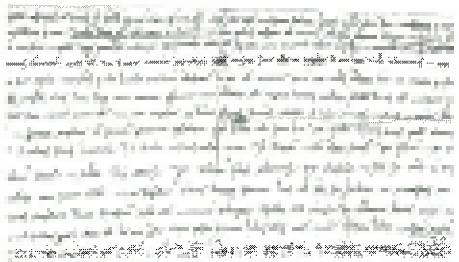

Városunk és apátságunk múltjának eddig ismert és imitt-amott előbukkanó rejtett ösvényeit járjuk be azzal a céllal, hogy a rögös, itt-ott téves régi ösvényekről letérve a helyes forráshoz vezető útra lépjünk. Ehhez a legfőbb vezetőnk és segítségünk városunk egyedülállóan értékes öröksége, a múltban kellően meg nem becsült és már csak romjaiban meglévő ősi templomunk.

ISBN 978-963-068-408-8

9 789630 684088

43,9
J 12

Nádasdy Lajos

Dömölk és apátsága az Árpád-házi uralkodók korában

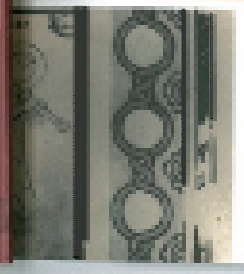

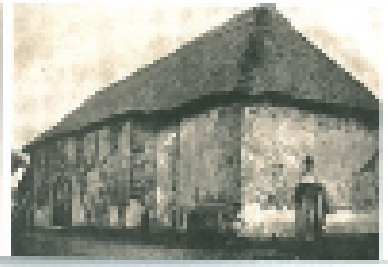

Szerzői kiadás

A könyv megjelenését támogatták:
Vas Megyei Önkormányzat Közgyűlése
Vas Megyei Honismereti Egyesület

ISBN 978-963-068-408-8

© Nádasdy Lajos, 2009
Minden jog fenntartva.

Kemenesaljai Múzeum és Könyvtár Celldömölk
127827
943.9
N 12

Kiadványterv, tördelés:
Nádasdy Szabolcs

HELYTÖRTÉNET

Terjedelem: 4,50 A/5 ív

Nyomás és kötés készült
a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár
Kötészeti és Sokszorosító Műhelyében.
Felelős vezető: dr. Hermann István igazgató

Útravaló

Megbecsülő tisztelettel és szeretettel szeretnék néhány gondolatot azoknak a szívére helyezni, akik ezt a könyvecskét kezükbe veszik ebben a beteg szellemiségű korban, mely örökre el akarja temetni a múltat. Aki a Múltat temetni akarja, sírt ás a Jövendőnek.

„Nemzeti múltunknak vannak századai, melyekből egy sort nyelvünkön nem vagyunk képesek felmutatni, míg ugyanazon századokból magas műveltségi állapotot tanúsító számos műemlékünk maradt ránk... Minden ilyen nemzeti műemlék elenyésztésével tehát történetkönyvünknek egy-egy lapja szakad ki!" (Ipolyi Arnold)

„A múltat meg kell őrizni a jövendőnek, hogy kéznél legyen, mikor e népből újra nemzet lesz." – írta tragikus sorsú nagy erdélyi írónk, Wass Albert.

„Még egyetlen nemzet sem pusztult el a történelem során, amely nyelvét és kultúráját megőrzötte." (Kölcsey Ferenc)

A múltunk ébreszt, nevel és tanít, de egyben mérték is.
És a mai útkeresésben eligazítanak az ősi ösvények.

Apátságunk és városunk első említése és földesura

A 13. században a tatárjárás után hosszú évekig erőteljesen és lendületesen folyt, mind egyházi mind világi téren a IV. Béla király által elrendelt birtokrendezési eljárás. A birtokrendezésben IV. Béla király maga is erőteljesen részt vett. Mindenekelőtt a megmaradt és lakóhelyükre hazatért lakosokat helyezte birtokba. Visszaadta eredeti tulajdonukat, a gazdátlanul maradt birtokok felől pedig intézkedett, s e célból megyegyűléseket hívott össze. Ahol maga nem tudott megjelenni, ott bírákat nevezett ki, akiknek személyesen birtokról birtokra kellett járniuk, és mindent pontosan írásba kellett foglalniuk. Így keletkeztek a királyi regeszták[1]. A bírák csakis eredeti okmányt fogadhattak el, minden más iratot a király semmisnek nyilvánított.

Bárki kérhette a királytól birtokai határoltatását. Ezt a lehetőséget használta ki a Csanád nemzetségből származó Kelemenös bán egyik fia, Pongrácz, biztos akarván lenni összes birtokainak pontos határa felől. Arra kérte IV. Bélát, a királyt, hogy összes birtokain határoltatást rendeljen el.

De mi köze van Pongrácz comes[2] határoltatási kérelmének apátságunkhoz, annak történetéhez és városunk történelmi múltjához? Nos, a kérdésre a válaszunk az, hogy mindennél fontosabb köze van, mert a király által kirendelt káptalanok által elvégzett határoltatásban, a királynak is készített s általa jóvá is hagyott jelentésében fordul elő legelőször, még a Roland okirat keletkezése előtt évekkel apátságunk és városunk eredeti, igazi ősi neve. Megegyezően a Roland oklevélben helyesen átírt névvel, azaz Munk és nem Dömölk, illetőleg Pórdömölk.

[1] regeszta: olyan tartalmi kivonat, amely az oklevél valamennyi lényeges tartalmi elemét magában foglalja

[2] comes: ispán

IV. Béla király 1247-ben elrendeli a csanádi és aradi káptalanoknak, hogy a Csanád nemzetségbeli Pongrácz comesnek, Kelemenös bán fiának ősi birtokain határjárást tartsanak. A káptalanok a királyi rendeletet végrehajtva jelentésüket megtették, és ennek a jelentésnek alapján a király Pongrácz comest ősi birtokaiban megerősítette. Közel egy évtized múlva, 1256-ban a Csanád nemzetség tagjai összes ősi és szerzett birtokaikon megosztoztak békésen, s IV. Béla király azt az osztályt is jóváhagyta, megerősítette.

Az 1247-ben keltezett okmányokban olvashatjuk azt a hiteles megállapítását a káptalanok kiküldöttjeinek, hogy az ott felsorolt több tucatnyi ősi és szerzett birtokok közül Munkot bírja Izsák comes, Pongrácz testvére, Zanath-nak felét pedig Elek comes. A két ősi település tehát nemzetségi birtok!

Lássuk most már, hogy ki volt ennek a nemzetségnek a megalapítója: Csanád városnak, megyének és püspökségnek a névadója. Erről a Szent Gellért-legenda részletesen tájékoztat, de a benne elmondottakat a valós történelem is igazolja a nemzetségőssel kapcsolatban. Az erdélyi Gyulák leverése után maradt még azokon a részeken egy nagyhatalmú úr, Ajtony, aki nem becsülte István királyt, és semmibe vette, szembehelyezkedett vele. Az ő udvarában szolgált Csanád, egy Doboka nevű gazdag erdélyi úrnak a fia. Ez a Csanád nagyon megbecsült, kiváló katonája és minden méltóság fölötti főembere volt Ajtonynak. A többiek irigysége azonban olyan halálos veszélybe sodorta Csanádot, hogy menekülnie kellett ura udvarából. Unokatestvéréhez, István királyhoz menekült tehát, aki udvarába is fogadta, és keresztyén hitre térítette. István – megelégelve Ajtony hatalmaskodását – hadat indított ellene, és a hadsereg vezérévé Csanádot nevezte ki, aki jól ismerte azt az országrészt.

A Szent Gellért-legenda az eseményeket így mondja el: Összeszedték a sereget, és hadba szálltak. Alighogy átkeltek a Tiszán, megütköztek Ajtonnyal és seregével. Nagy zaj és zengés támadt, és az ütközet egészen délig eltartott, mind a két részről sokan elestek megsebesülve. Csanád serege megfutamodott. Kökényér bozótosában meg Szőregnél, sőt Kanizsánál rejtőzött el egészen a Tiszáig. Maga Csanád pedig azon az éjszakán egy domb alatt vert tábort, amelyet később Oroszlánosnak nevezett el. Ajtony egy Nagyősz nevű mezőn táborozott. Mindkét ellenfél felderítői virrasztottak, s ide-oda járkáltak. Csanád álmatlanul töltötte az éjszakát. Szent György vértanúhoz imádkozott, hogy annak közbenjárására segítse meg az ég Ura. Fogadalmat tett, hogy ha legyőzi az ellenségét, akkor az ő tiszteletére monostort emel azon a helyen, amelynek földjén most térdel és imádkozik. Mikor aztán a sok munka és fáradság miatt meglepte az álom, álmában megjelent előtte egy oroszlán alakja. Megállt a lábánál, és azt mondta neki: „Ember, mit alszol! Kelj fel tüstént, fújd meg kürtödet, menj, kezdj ütközetet, és legyőzöd ellenségedet!" Amikor fölserkent, úgy érezte, hogy két ember ereje tölti be. Összehívta hát a seregét, és elmondta nekik az álmot, amit látott. Késedelem nélkül hadba szálltak, és Szent György vértanú érdeméből bizakodva várták a mennyei segítséget, ami oroszlán képében kegyes volt meglátogatni őket. Később ugyanazon az éjszakán rárontottak Ajtony seregére, amely a mezőn tanyázott. A sereg megfordult, futásnak eredt. Ajtonyt pedig Csanád serege megölte a csatatéren. Fejét levágták, elküldték a királynak, és aznap sok zsákmányt ejtettek. Nagy volt az öröm, hogy a király ellensége elveszett.

A továbbiakban arról értesülünk a legenda révén, hogy amidőn maga Csanád is megérkezik István király udvarába, Ajtony fejét kitűzve látja a bástya fokán, és nagy dicsőségben részesül a korábban legyőzött Gyula erdélyi főhatalmú nagyúr, aki azt állította, hogy ő győzte le Ajtonyt. Csanád erre megkérdi: „Ha a fejet elhozta a királynak ide, miért nem hozta el a nyelvét is vele, aki a király ellenségét megölte?" Megnézik, s valóban hiányzik a nyelve a levágott fejnek. Erre Csanád előveszi a tarisznyájából a kivágott nyelvet, igazolásául annak, hogy ő a legyőzője a hatalmaskodónak, s bizonyságul ő maga vágta ki a nyelvet, sejtve, hogy lesznek olyanok, akik hencegni fognak győzelmükkel, miközben ő, a győztes a meghódított területen tartózkodik és rendet teremt. István a valós történelem tanúsága szerint is igazságot tesz: Csanádnak adja örök birtokul Ajtony összes javait, falvakat, erdőt, mezőt, halastavakat, utakat, vizeket, vámokat, malmokat Marosvár kivételével, mert azt teszi meg a megye és a felállítandó püspökség székhelyének, s Csanádot, diadalmas vezérét teszi meg az új megye ispánjává. Csanád fogadalma szerint megépíttette az álomlátás helyén a monostort, és Oroszlánosnak nevezte el.

Ez a terület, és a már a honfoglalás korában (ius primae occupationis[3] révén) szerzett apai családi birtokokkal együtt a család, a nemzetség ősi fészke. Hosszú évszázadokon át közösen birtokoltak a nemzetség különböző fő- és alágai egyes birtokrészeket. Az 1247-ben Pongrácz comes által végeztetett, királyi rendelettel jóváhagyott határjárás után a nemzetség összes tagjai 1256-ban közös megegyező akarattal, véglegesen megosztoztak a nemzetségi mindenfajta birtokon. Ekkorra a család és a nemzetség egyik főágának tagjai átköltöztek a Dunántúlra, mert Győr, Moson, Vas megyékben, valamint a Száva környékén voltak birtokaik. Az osztozkodáskor, 1256-ban összesen 54 falujuk volt, a hozzájuk tartozó mindenfajta föld-, erdő- és vízterülettel, de ezeknek nevei nincsenek felsorolva az osztozkodó oklevélben, és ezek a birtokok a Bogyoszlótól eredő Csanád nemzetségbeliek birtokai!

[3] ius primae occupationis: az első foglalás joga

A Csanád nemzetségről csak a 13. századtól van nemzedékrendi táblázat. Három fiútestvér nevével indul: Nagy I. Fülöp, Belenik (Benedek) és Bogyoszló. Számunkra ez utóbbi az érdekesebb, és tán fontosabb is. Ez a Csanád nemzetségbeli főág, ennek leszármazottai kerültek át a Dunántúlra, és hagyták el az ősi fészket, hogy itteni szétszórt birtokaikat jobban tudják hasznosítani. A Bogyoszló-ágnak a 13. századtól ismeretes nemzedékrendje szerint Bogyoszlótól származott három fiú, Keczele, I. Tivadar, Cheme, és ezeknek leszármazottai voltak részesei az 1256-ban megtörtént végleges birtokmegosztásnak az Oroszlános családi monostor kivételével, amely mindvégig osztatlan közös családi birtoka maradt a nagyon sokfelé ágazott, egészen más családi neveken ismert Csanád nemzetségbelieknek.

Számunkra évtizedek óta – amikortól Celldömölk és ősforrása, őstelepülése Pórdömölk történetével foglalkoztunk és igyekeztünk azt felderíteni – mindenkor a legizgalmasabb kérdések egyike az volt, hogy a Roland nádor által kiadott ítéletlevélben említett Tamás és fia kik lehettek. Mi a nemzetségnevük, illetőleg a családi nevük? Évekkel ezelőtt szinte véletlenszerűen, egészen más témakörben kutatva a pápai református ősi kollégiumi nagykönyvtárban került elénk a Csanád nemzetség birtokfelsorolásában településünk ősi és eredeti, a Roland ítéletlevélben is olvasható neve. Bogyoszló fia, Keczele leszármazottai között megtaláltuk ezt a nevet. Keczelének két fia volt: Csanád és Tamás, és mindkettő élt 1256-ban az osztozkodás idején. Ennek a Tamásnak eddig csak egy fiával találkoztunk a későbbi okmányok között: Ugoddal, majd később annak fiával, Péterrel 1285-ben. A Roland nádor által megnevezett Mártonnal egyelőre csakis az említett ítéletet közlő oklevélben találkozunk.

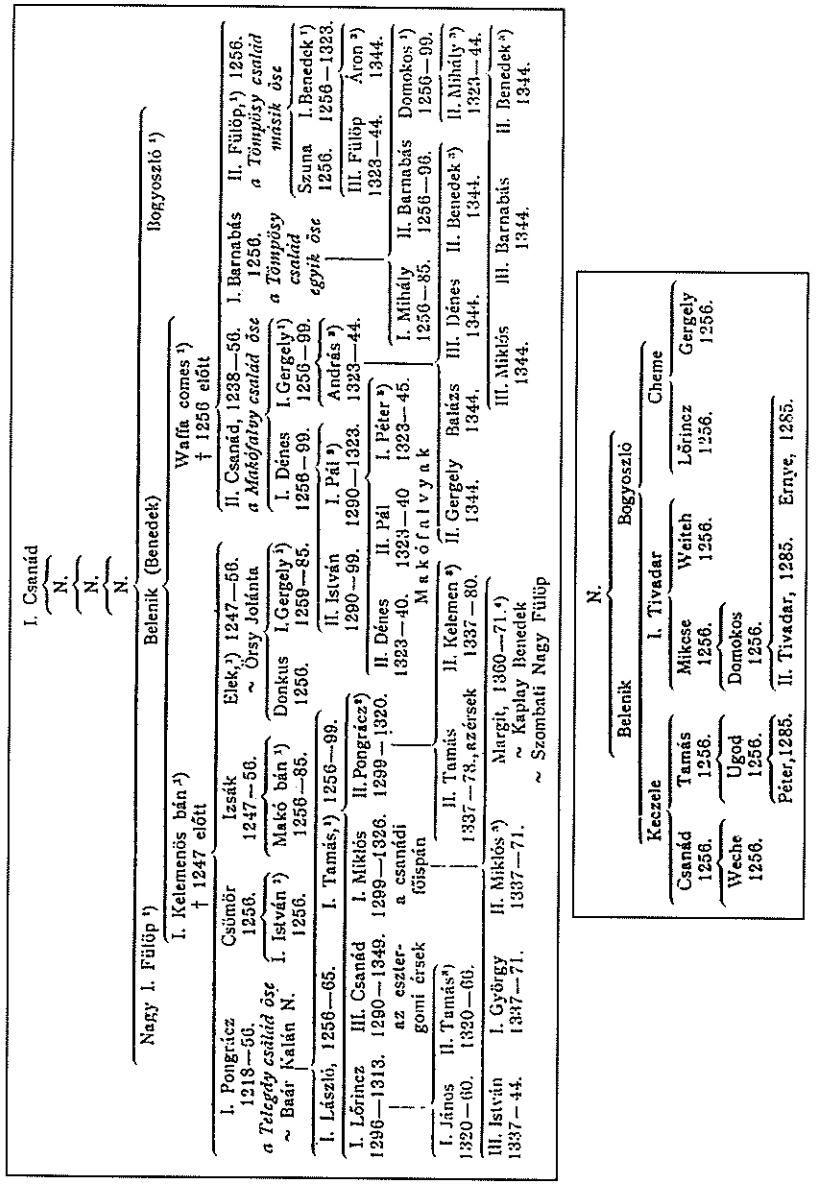

A Csanád nemzetség és azon belül a Bogyoszló-ág családfája

Összefoglalva most már az eddig elmondottakat, kimondhatjuk e téren folytatott kutatásunk végső eredményeként a következőket: városunknak honfoglalás kori eredeti ősi neve, mely az Árpád-korban még élő név, Munk, és használatos mind személynévként, mind pedig településnévként.

Hivatalos okmányban való első előfordulási ideje az 1247. év, és első előfordulási helye a IV. Béla király által elrendelt, és a csanádi és aradi káptalanok által végrehajtott határjárásról szóló jelentés a Csanád nemzetségbeli Kelemenös bán fiának, Pongrácznak birtokairól. Ezt a jelentést maga a király is elfogadta és megerősítette. E szerint Munk falu nemzetségi birtok és teljes egészében Kelemenös bán másik fiának, Izsáknak birtoka 1247-ben. A Csanád nemzetség minden tagja összegyűlvén 1256-ban, békésen és teljes jóakarattal összes közös birtokaikon megosztoztak. Ezt az egyetértéssel megkötött egyezséget IV. Béla király ugyancsak jóváhagyta és megerősítette. Ekkor Munk falu a már korábban Vas megyébe, a Dunántúlra átköltözött, ugyancsak Csanád nemzetségbeli Bogyoszló-ág kezére került, melynek törzsatyja Bogyoszló volt. Ennek az ágnak „...ultra Zawa, in Comitatu de Waswar, in Comitatu Jauriensi, in Coaitatu Musuniensi", vagyis a Száva mentén, valamint Vas, Győr és Moson megyében ötvennégy falu jutott minden tartozékaival együtt, köztük Munk is. A Csanád nemzetségbeli Bogyoszló már az egyezség előtt jóval átköltözött Vas megyébe, pontosan nem tudni, mikor. Amikor Bogyoszló családjával, háza népével, szolgáló népével, jobbágyaival a Maros vidékéről a Dunántúlra költözött, egyik birtokolt falujába sem költözött be, s egyik földesúri birtokán sem épített udvarházat. Ellenben a Rába folyó mentén, egy alkalmas szűz területen falut telepített.

Erről tesz tanúbizonyságot egy 1254-ből származó okirat. Idézzük: „A vasvári káptalannak bizonyságlevele, hogy Jana és testvérei, s Belid és testvérei közt birtokosztály történt." Eb-

A vasvári káptalannak bizonyságlevele, hogy Jana és testvérei, s Belid és testvérei közt birtokosztály történt.

A B C

Nos Capitulum Ecclesie Sancti Michaelis de Castro Ferreo omnibus notum facimus, quod Jana, Opur et Vrbanus ex una parte pro se et suis consanguineis; Belid, Andreas, Symon ex altera pro se et suis consanguineis respondentes, coram nobis comparendo professi sunt, talem in terra ipsorum feeisse dimsionem, qnod terram Rit in duas partes diuisissent; et porcionem ex parte meriitionali in quolibet eirenitu reliquissent maiorem latitudine unius iugeris; et eiusdem terre metas predicte sic proeedere retulerunt: qtoó scilicet egreditur ab aqua Rabe, et uaóit ad locum, qni Bursoteluk dicitur; inde 376ad arboream (így) populeam; deinde ad secundam arborem populi; et quia plus in alia terra Belid eum sua generacione possidet, proterca terram nomine Heginteluqui addiderunt ad nominatam terram Rit Jane, Opour et Vrbano. Et hec sunt mete in terra parcium predictarum; incipiens a nemore Plíznuó anto pontem sunt mete; inde init ad uallem, et in medio uille (így) sunt mete antique; deinde ad uallem, et in litore uallis sunt mete; et postea in medio uallis sunt mete; hinc ad Sidfy, et ibi sunt mete; inde in magna uia sunt mete antique; abinde ad Buuozsielliu, et ibi sunt mete; inde pergit ad Sceulcuster, ubi sunt mete; et sic per ueteres metas tendit aó meridiem ad sepulchrum Vted; et per easdem ueteres metas uergit usque ad Ilbu, et ibi terminatur; silua uero ubique eis est communis. Item inter terram <u>ille Bogozlov</u>, ei Inter terram Janc, Opour et Vrbani; Belid, Andreas et Symon habent terram hereditariam usque ad Ilbu. Et pacem perpetuam et inmobilem eedem partes Inter se factam asscruerunt. Quod ut ratum sit, presens scriptum eontulimus sigilli nostri munimine roboratum. Petro existente nostro Preposito, Oliuerio Cantore, Ombud Custode, Geruasio Decano. Anno Domini Mş CCş Lş quarto.

(Eredetije bőrhártyán – az egykor hártyazsinegen függött pecsét elveszett – a budai kir. kamarai levéltárban.)

Bizonyságlevél 1254-ből – Árpád-kori új okmánytár VII. kötet, 265.

ben a bizonyságlevélben „uille Bogozlov", azaz Bogyoszló falu szerepel. A falu tehát az alapító törzsatya nevét kapta, és viselte a 20. században is Rábabogyoszló néven, egészen 1950-ig, amikor a tomboló ostobaság és tudatlanság Alsó és Felső Paty falukkal Rábapaty néven egyesítette, és ezzel eltüntette a Csanád nemzetség Vas megyei jelenlétének utolsó bizonyítékát!

Munk falu földesura tehát előbb a Csanád nemzetséghez tartozó Kelemenös fia, Izsák, majd a Csanád nembeli Bogyoszló.

A Roland oklevél – városunk eredete, apátságunk alapításvariációi

Az okirat szövegének miáltalunk átültetett magyar fordítása a következő: „Mi, Roland nádor és pozsonyi ispán értésére adjuk mindazoknak, akik jelen oklevelünket olvassák, miszerint Jakab a Szűz Máriáról elnevezett demunki egyházközség apátja, ugyanezen egyházközség kegyuraival, azaz Tamás fia Mártonnal és Merse fiaival Gergellyel és Fábiánnal, valamint Pápa fia Márton előttünk együtt megjelenvén, ez utóbbi ellen előadták azt, hogy ő bizonyos földet, amelyet Kamund egyházközségnek neveznek, három ekényi szántóterülettel, és a hozzá tartozó vízrészt kaszálóval a Marcalban, és az ott lakó szolgáló néppel együtt jogtalanul elfoglalta és elbirtokolta. Velük szemben az említett Márton azt válaszolta, hogy az a földbirtok mindenkor az övé volt, neki örökölt tulajdona lenne, és annak a földbirtoknak a lakosai az ő szabadosai, és örökségi jogon mindig is azok voltak. És mivel ez a per kölcsönös vitatkozással hosszú időn át folyt előttünk, végül is magát az ügyet – ahogyan azt az ügyrend előírta – párviadal vizsgára ítéltük, és amikor a kitűzött időben a fogadott bajvívók mindkét fél részéről a küzdőtérre léptek, Magyarország királyának, Béla Úrnak engedélyével és más derék férfiak közbenjárása révén olyan megegyezés jött létre a felek között, hogy az elébb említett Kamund földbirtoka adattassák vissza a megemlített egyházközség joghatósága alá, ugyanazon földbirtok lakosaival együtt. Mégis úgy, hogy az apát köteles annak a földnek a becsértékét nevezett Mártonnak a környékbeli birtokosok értékelése szerint megfizetni olyképpen, miszerint az azon a földbirtokon élő lakosokért egyenként egy-egy márkát ugyanazon apát nevezett Mártonnak a szabadosok szokása szerint

megfizet, ámde azok közül húsz ember bármiféle megváltási ár nélkül menjen át az elébb említett egyházközség tulajdonába.

A kitűzött határidő lejárta után az egyezség végrehajtása és a kusza ügy lezárása érdekében egyrészről a nevezett apát, másrészről Márton előttünk személyesen megjelenvén, azon Márton előttünk élőszóval kijelentette, hogy fentnevezett apát vele szemben már minden tartozását kiegyenlítette, amire kötelezett volt, és így az apát részéről az ő számára semmiféle további kötelezettség nem áll fenn. Mi pedig a per jogosságát felelősséggel mérlegelve a többször említett földbirtokot annak lakóival együtt, tudniillik annak az egyházközségnek szolgáló népével együtt a sokszor említett egyházközség joghatósága alá és birtokába adjuk örökös joggal.

Ama servitorok[4] nevei ezek: Iván; Máté és fia Péter; Tamás és fiai Timotheus, András, Syle és Buhtus; Fernes és Márk; Moyk fiaival Lőrinc, Veccha, Much, és Chege; Lőrinc fia Miklós; Darka és fia Mura; Gergely és fia Farkas; Fábián; Bana fiai Mihály, Cheke, Smirih, Pouka, Karachun, és Panka; Timotheus fiai Thymodeu és Mitochu; Damse fiai Salamon, Benedek, Beund és Solka; Salamon fia Benedek; Chepkud és fiai Mok, Mogd, Mortunus, Pentuk és Zukch; Vocha fia Zuna.

Hogy pedig az előttünk megtörtént dolgok rendje az utódok előtt emlékezetben megmaradjon – aminthogy az szükséges –, nehogy a gyakran emlegetett Márton vagy fiaim, avagy jövendő örökösei, esetleg rokonai az idő múltával valamiféle peres eljárást indíthassanak a sokszor említett, a Szűz Máriáról nevezett munki egyházközség ellen a Kamund-i birtokért, avagy ugyanazon birtok lakosaiért, ezért jelen okleveleket pecsétünkkel megerősítve fentnevezett apátnak kiadjuk, a jelen

[4] servitor: szolga

Roland nádor a demelki apátság és annak védőurai közti Kamund nevű földre vonatkozó per elintézéséről ád bizonyságot.

Nos Rolandus Palatinus et Comes Posoniensis omnibus presentes litteras inspecturis duximus significandum, quod cum Jacobus Abbas Ecclesie Sancte Marie de Demunk una cum patronis eiusdem Ecclesie, Martino videlicet filio Thome, Gregorio, et Fabiano filiis Merse Martinum filium Papa coram nobis convenissent, proponebant contra ipsum, quod quamdam terram dicte Ecclesie Kamund vocatam ad tria aratra sufficientem pariter cum feneto et porcine aque, quam habet in Morzol cum scruitoribus eiusdem Ecclesie super eadem terra commorantibus iudebite occupauisset, et detineret. Contra quos Martinus memoratus respondebat, quod illa terra sua semper fuisset et esset hereditaria, et eiusdem terre iuiole sui essent libertini et semper fuissent ex iure hereditario. Et cum ipsa lis mutuis altercacionibus coram uobis diu fuisset ventilata, postmodum ipsam causam, sicut ordo rei exigebat, ad examen duelli iudicauimus: et cum in termino pariter assignato pugiles iam positi essent in arca certaminis ambigui, permiteuie domino Bela Rege Hungarie et aliis probis viris mediantibus talis facta fuit compesicie inter partes, quod terra Kamund antedicta reliuqueretur ad ius Ecclesie memorate pariter cum incolis eiusdem terre; ita tamen u preciium illius terre secundum estimacionem virorum comprouincialium Abbas deberet refundere Martino nominato; de incolis autem super eadem terra existentibus pro singulis singulas marcas idem Abbas dicto Martino persolueret more libertinorum; sed vigiti homines ex eisdem cederent ad ius Ecclesie antedicte sine aliqua redemcione. Completis igitur terminis ad faciendam solucicuem secundum formam composicionis, dictus Abbas ab una parte, et Martinus ex altera nostro se representantes conspectui, idem Martinus coram nobis viva voce exposuit, quod Abbas predicius ab uniuersa solucione sibi debita iam esset expeditus, et ex parta Abbatis 229nihil amplius sibi restaret faciendum. Nos vero iusticiam cause considerantes, terram sepedictam cum incolis eiusdem terre, videlicet scruitoribus ipsius Ecclesie ad ius et propriietatem sepedicte Ecclesie statuimus perpetuo iure possidendam. Quorum servitorum nomina sunt hec: Ivan, Mathe et filius suus, Petrus Thomas et filii sui, Thimoteus videlicet, Andreas, Syle et Buhtus; item Fernes, et Marcus; item Moyk et filii sui Laureucius, Vectha, Much, et Chege; item Nicolaus filius Laurencii; item Darka et filius eiusdem Mura; item Gregorius et filius eiusdem Farkasius; item Fabianus; item Michael, Beke, Emerih, Pouka, Karachun, et Panka filius Bana; item Thymodeu et Miocchu filii Thymotei; item Salemon, Benedicus, Beund et Solka filii Damse; item Benedictus filius Salomonis; item Chepkud et filii sui Mok et Mogd, Mortunus, Pentuk, et Zukch; item Zuua filius Vocha. Vt autem series coram nobis rei geste memorie posterorum possit recolligi, cum fuerit uccesse; ne sepedictus Martinus aliquam questioucm litis, vel filii sui, heredumque successores aut cognati sui possint movere processu temporis contra sepedictam Ecclesiam Sancte Marie de Munk pro terra Kamund, seu incolis eiusdem terre; litteras presentes sepedicto Abbati concessimus sigilli nostri munimine roboratas, prestaldo nostro Brazlov de Chonuta huius cause existente. Datum Posonii in Dominica Inuocavit anno Domínice Incarnacionis M°CC°L.° secundo.

(A veszprémi káptalan 1252-es átiratából.)

A Roland oklevél 1252-ből – Árpád-kori új okmánytár II. kötet, 151.

ügyben eljáró pristaldusunk[5], Brazlov de Chouta közreműködésével. Kelt Pozsonyban Invocavit vasárnapján az Úr testet öltésének 1252-ik esztendejében." (Korabeli időszámítás szerint: 1252. február 18-án, böjt második vasárnapján.)

Celldömölk Kemenesalja szíve. Évszázadokon átívelő történelmi életútja során innen úgy áradt szerte az egész tájegységre, közvetlen és távolabbi környezetére a gazdasági élet, a kultúra és művelődés, valamint társadalmi mozgalmakat elevenítő, frissítő és újító, erős és tiszta hatása, ahogyan az emberi testen átáramlik tetőtől talpig a szívből áradó éltető, pirosló vér. Mustármagnyi kezdetből nőtt terebélyes fává, amely hasznos gyümölcsöket termett.

Településtörténeti vonatkozásban egyedülálló ötvözete három olyan településnek, amelyben az eredeti ősi fokozatosan elhal, a mellette évszázadokkal később kisarjadt felfejlődik ugyan, de növekedésében megtorpan, eltesped, megáll, és fél évezreddel később a kietlenben ötletszerűen kiválasztott helyen, egy deszka- és sárkunyhóval alapot vett új elképesztő gyorsasággal fejlődve mindkét előbbit magába szívja, megemészti, és várossá gyarapodik.

Celldömölk három alaptelepülésből fejlődött a mai várossá. Ez a három település az ősi Munk-Pórdömölk, az ifjabbik Nemesdömölk és a legfrissebb hajtás az egykori népi elnevezésű Kis-Mária-Czell, hivatalos nevén Kis-Czell.

A hajdankori Demunk-Munk hosszú évszázadok során, kanyargós úton jutott el a társadalmi szintet is jelentő Pórdömölk helységnévig. Az ősi településformája a jellegzetesen egyházas hely bélyegeit hordozta magán.

[5] pristaldus: királyi végrehajtó

Nemesdömölk egysoros magyar nemesi településű útifalu jegyeit hordozta és őrizte egészen a 20. századi időkig magán. Nevében letűnt nyomasztó korszakok társadalmi rangjelzése.

Kis-Czell vagy népszerűen Kis-Mária-Czell tipikusan német eredetű, négyszögű piacutcás, városias arculatot hordozó vásárhelység. A település alapidoma egészen a legutóbbi időkig megmaradt. Azonban manapság a városias központ kialakításával, a régi házsorok lebontásával, a jellegzetes modern, többszintes épületek, tömbházak megépítésével ez az egykori alapidom egyre gyorsulóbb ütemben jórészt már el is tűnt. Az ősi jelleg a mai város arculatán már alig látszik. Emlékét ma még egy egyre ritkuló kisebbség: az öregek, az „őscelliek" őrzik némi nosztalgiával. A beköltözőkkel rohamosan felduzzadt lakosság zöme még a tegnap, a közelmúlt Celldömölkjét sem ismerte, amit a gyorsuló idő elvitt, eltemetett, a felnövekvő nemzedékek számára pedig csakis a ma az ismert valóság.

Celldömölk város keletkezésénél az eredet, az ősforrás a legelső, 1252-ből származó okleveles helységnév Demunk vagy Munk. E település alapítása egybeesik az apátság, a monostor alapításával. Az évszám mégsem az alapításnak pontos idejét őrzi és adja meg az utókor számára. Az évszámot egy birtokper kapcsán kiadott ítéletlevél őrizte meg számunkra. Ennek révén állott elő az a helyzet, hogy az eredet idejének meghatározása azokban a kiadványokban, tanulmányokban, melyek a település történetével foglalkoznak, nem egyértelmű, sőt nagyon is sokrétű. Vannak olyan szerzők, akik a 13. századi alapítás mellett törnek lándzsát, mivel az 1252 évszámot egyúttal az alapítás dátumának is tekintik. Mások az alapítás idejét jóval korábbra, a 12. század első évtizedeire teszik, sőt az alapítót is megnevezik II. Vak Béla király személyében. Eme szerzők elmélete arra épül, hogy a kemenesaljai nép között közszájon forog egy legenda a királynak azon

Kemenaljai Művelődési Központ és Könyvtár Celldömölk 127827

szándékáról, miszerint a Ság hegyen egy várat szeretett volna építeni. Akad azonban olyan szerző is, aki 15. századi alapításúnak említi a monostort.

Pacher kitart az apátság és a település 13. századi keletkezése mellett, de Porkoláb már hajlik arra a nézetre, mely a 12. századi alapítást is lehetségesnek, valószínűnek tartja. Szigeti így vélekedik: „Minden jel arra mutat, hogy királyi alapítás, s mint ilyen, II. Béla király jöhet számításba, mivel ekkor még királyi birtok a Ság hegy vidéke, eszerint alapítási évül 1131-33 jöhet számításba." Dóczy József a múlt század elején kiadott, nagyszabású, többkötetes történeti munkájában így ír: „A Dömölki Sz. Benedek Renden levő B. Asszony apátsága; II. Béla által alapíttatott, alkottatott, a mint hihetőbb. A Mohátsi pusztulásban ez is részes lett. Elidegenedvén a szerzet jószágai a nagymonostort meg nem lehetett ujitani. Egész 1739 tsak 2-3 szerzetesek lakták apáturokkal a szobákat. Üdővel a templom és klastrom megújíttatott. A hely valaha híres volt egy tsuda tévő B. Asszony képéről, melly a törökök által történt Templomok és Ország pusztítása alkalmatosságával Dénesdre, az Apátságnak Pozsony megyei jószágába vitetett által bátorság okáért, a hol most is ájtatosan tiszteltetik. Azonban Koptik Oddo Dömölki Apátur a ki Stiríábói magával Magyarországba egy B. Asszony kép oszlopot hozott vissza állította ezen helyre a hajdani ájtatosságot, melly sz. kép gróf Zichy Ferencz győri püspök által Mindszent hava 21-kén 1745. kegyesnek és Sz. András hava 17-kén ua. é. tsuda tévőnek hirdettetett."

Eszterházy elmondja: „A Kemenes alatt Dömölkön, Ság hegyén alól épéttetett harmad-fél száz esztendővel ez előtt, egy klastrom Szent Benedek rendinek, az hol egy igen tsudálatos Boldogasszony Szüz képe vala. Ki annak utánna az Hadak miatt elpusztulván egy ideig minden áltatosság nélkül állott, mindazáltal most ujobban az régi buzgóság kezd virágozni Isten által."

Akadnak olyanok is, akik fenti megállapításoktól és véleményektől merőben eltérő álláspontra helyezkednek az apátság alapítását és a helység keletkezését illetően.

A fentebb elmondottak alapján, valamint a hivatkozott és idézett szerzőknél olvasható okadatolásokat végiggondolva mi magunk arra hajlunk, hogy az apátság és egyben a település keletkezésének idejét – ha hozzávetőlegesen is – a ránk maradt és Roland nádor által 1252-ben kiadott ítéletlevél szövegének elemzésével próbáljuk meghatározni.

Előtte azonban szedjünk össze még egy csokorra valót a további fantazmagóriák szép virágaiból. A viharos évszázadok által meg nem emésztett maradék örökségünk alapításából és alapítóiból olyan színes és tarka véleménycsokor köthető, mint egy tavasszal kiviruló rét szemgyönyörködtető s léleküdítő, derűs, tarkaszövetű növényszőnyege, mely a rideg, sötét tél után kacagva nyújtózik és simul bele a nap melengető, nevelő, ölelő karjaiba.

Lássuk tehát a névvariációk után az eredetről a legrégibb időben született, a legújabb korunkig kinyilvánított hiedelmek tények által nem alátámasztott változatos világát!

Bél Mátyás a 18. század elején Vas megyéről megjelent tudományos munkájában ezt írja: „Poór Dömölk – a Pannónia szent hegyéről való szent Benedek apátság birtoka, amelyet egykor szent István király alapított a hozzá csatlakozó templommal és terjedelmes kolostorral." (A latin eredeti, Szálka Irma fordításában, Vasi Szemle 1977/3.)

Pálfi Sándor szerint: „... hogy kinek köszöni alapittatását, azt a régen elmúlt idők sötét homálya fedi olyannyira, hogy a valószínűség meghatározásánál is két részre oszolnak a vélemények. Némelyek, mert a sz. mártoni főapátságot, bakonybélit Sz. István alapitá, s mivel Pór-Dömölk is a sz. mártoni főapátság fennhatósága alá tartozik, ennek alapítását is az első magyar királynak tulajdonítják. Azonban sok-

kal inkább elfogadhatónak tartom Czinár Mór levéltárnok és museum őrnek azon véleményét, mely szerint a pórdömölki apátságot II. Béla alapította volna."

Sziklay–Borovszky Vasvármegye című művében: „nemzetségi kolostorok közé tartozott, amennyiben a Kemenesalján birtokos Merse nemes családban tiszteli alapitóját." Említi II. Bélát is.

Pacher Donát szerint, aki eddig a pannonhalmi főapátságban megtalálható levéltári anyag alapján a legtökéletesebb egyháztörténeti munkát írta apátságunkról: „Valószínűnek látszik, hogy az apátság nem királyi alapítás, ezt gyaníttatja velünk az apátság gyengébb javadalma, templomának kicsinysége és egyszerűsége, erősíti ezt a nézetünket az a jelenség, hogy az apátság kegyuraságát a 13. század közepén a szomszédságában eredt vagy lakó családnak, a Merse családnak kezén találjuk."

Porkoláb István határozottan kimondja: „Amennyiben magán alapítás lehetett a dömölki apátság, csupán a Pécz nem jöhet számításba. De a dömölki apátságot királyi apátságnak kell tekintenünk, ha a monostori birtok fekvését döntő bizonyítéknak vehetjük. Ság hegy és környéke királyi föld még az apátságot említő első oklevél idejében is. Előbb: annál inkább. Az apátság birtoka a királyi Ság aljától a Marcalig húzódott, oldalt beékelve a tokorcsi és sági királyi udvarnokok földje közé. Alig képzelhető el tehát, hogy az az aránylag keskeny földsáv, amely az alapítótól a kolostori egyház részére kihasíttatott, előzőleg nem királyi, hanem magánbirtok lett volna."

Karácsonyi János történész is nemzetségi monostorként eredezteti: „Dömölki kisapátságot a Marcal mentén birtokos Pápa nemzetség alapította. Lehet, hogy maga a Pápa nemzetség csak egyik ága volt a nagy, hatalmas Pécz nemzetségnek. Dömölk egyik javadalmazója Dénes nádor volt. Dénes nevű nádor 1273–1274, aki e vidéken birtokos, Pécz Dénes."

Fuxhoffer felfogása szerint: királyi alapítás volt, II. Béla alapította és építtette fel a 12. században.

Dr. Zsiray Lajos azonnal ellentmondó megállapítása ide kívánkozik: „Sokkal valószínűbb az, hogy az apátság egy kisebb vagyonú nemzetség nemzetségi monostora volt." Hivatkozik a templom szerény méretére, valamint arra, hogy többen az 1252-ben kelt oklevélre hivatkozva a Merse nemzetséget tartják alapítónak.

Baranyai Béláné dr. legyen ennek mindjárt bizonysága, aki valóban úgy véli a templomról készített tanulmányában: „a 13. század első felében alapította a kemenesaljai Merse család mint családi monostort, és bencés szerzetesekkel telepítette be."

Vajai Sándor eddig kiadatlan kéziratos munkájában minden hiteles forrás közlése nélkül kijelenti: „a dömölki apátság alapításának idejét 1131–33. évekre becsüljük, és ezt nyugodtan el is fogadhatjuk."

Csóka J. Lajos Szent Benedek fiainak világtörténete című munkájában – miután felsorol jó néhány monostoros települést – ezt állítja: „Minden bizonnyal a 12. században keletkezett Ják, Dömölk, Jásd, Iván, Zebegény, Sz. Péter és Osztromindszent, apátsága s a Baranya megyei Sz. László perjelség is." De semmiféle bizonyító forrást nem tud közölni, mellyel állítását bizonyíthatná vagy igazolhatná.

Szigeti Kilián megállapítja, hogy miután sem az alapító nevét, sem az alapítás idejét nem ismerjük, mert az 1252. év egyiket sem közli, minden bizonnyal ennél jóval korábbi eredetű. Minden jel arra mutat, hogy királyi eredetű – írja, de egyetlen erre utaló jelet sem közöl. Lényegében az idevonatkozó jegyzetben Porkoláb okadatolását fogalmazza újra.

Döbrenteí Károly, városunk egyik általános iskolájának néhai igazgatója a vezetése alatt álló intézmény történetében azt írja: „A dömölki bencés apátságot a gazdag és tekintélyes Pápa

nemzetség alapította." Forrást nem közöl, de valószínűleg Karácsonyi közlésére alapozza eme megállapítását.

Az elmondottak nyomán láthattuk, milyen sokrétű és fantáziadús elgondolások s elméletek alakultak ki apátságunk alapítása körül, de a rejtély nem oldódott meg. Ami bizonyos, minden alapot nélkülöz az, hogy az alapítás körül akár a Pápa vagy a Merse családnak, illetőleg nemzetségnek bármi része lenne. De nem is királyi alapítás! Ha az lenne, akkor miért nem élt még a netán elveszett alapító okirat híján is a hagyomány a munki apátban és a monostor szerzeteseiben sem akkor, sem a későbbi századokban. Mert emlékezniük kellett volna rá! Az alapítólevélben előírt kötelességük szerint az alapítóért, vagyis a királyért, annak lelki üdvéért rendszeresen misézniük és zsolozsmázniuk kellett volna! A hagyomány alapján is elvégzett, rendszeresen végrehajtott liturgikus cselekmény már maga igazolhatta volna késő századok múlva is, hogy javadalmukat, a monostor javait az alapító királynak köszönhetik.

Végső soron a magunk részéről is arra a következtetésre jutottunk, hogy bár a monostor és ezzel a település alapításának pontos dátumát megbízható adatforrás hiányában megállapítani nem tudjuk, és fentebbiek szerint nem köthetjük II. Béla király nevéhez sem, az emlegetett 13. századinál, sőt talán a 12. századinál is jóval korábbra tehetjük. Ha újabb idejű alapítás lett volna, egy frissen keletkezett és a táj arculatán kiáltóan új vonást okozó épületegyüttes – templom és monostor – néhány évtizednyi távolságra is igazolta volna új keletű létrejöttét!

Vizsgáljuk meg most alaposan a Roland nádor által kiadott bizonyságlevélnek a szövegét, mondandóját! Meg kell tennünk ezt azért is, mert kutatásaink során egyáltalán nem találkoztunk olyan, az apátság történetével foglalkozó szerzővel, aki

ezt valójában alaposan megtette volna. Feltűnő és különösen meglepő az, hogy a peres felek közül egyik sem tud igaza mellett perdöntő bizonyítékot, bármiféle hiteles oklevelet vagy éppen élő személyes tanúkat felsorakoztatni. Annak ellenére, hogy a szöveg szerint a per hosszú időn át folyt. A korszak joggyakorlata szerint Roland nádor perdöntő bajvívást rendelt el a király nevében. Ezt pedig akkor rendelhette el a kirendelt bíró, ha az előzetes bizonyítás a felek részéről nem volt kielégítő. A bíró egyúttal elrendelte azt is, hogy ki álljon ki személyesen, s ki állítson maga helyett bajnokot, de a felek személyesen is megküzdhettek. Aki a perdöntő bajvívás alatt elesett, elbukott, az pervesztes lett: ezt Isten ítéletének tekintették! Ebből következően mindenképpen jobb a peres felek számára, ha kiegyeznek.

Megváltás utáni átadás

A Kamondért folyó pereskedésben is ez történt. Azonban komolyan fel kell figyelnünk arra, hogy bizonyosnak tekinthető: a kamondi vitatott birtok eredeti tulajdonosa Pápa fia Márton volt, mert a közös megegyezés alapján létrejött bírói döntés megváltás után adja, engedi át a demunki apátságnak, miután a megállapított megváltási árat perbeli ellenfelének kifizette. Bizonyosan tudjuk azt is, hogy a Pápa nemzetség Kamond környékén, s bizonyosan Kamondon is birtokos volt, melyet egy 1283-ból származó birtokösszeírás is igazol.

Az apátság patrónusai, kegyurai nevéből sem az alapító személyére, sem az alapítás idejére, sem arra, hogy esetleg királyi alapítás lenne, döntő bizonysággal következtetni nem lehet. Ez az oklevél hitelesen semmit nem mond apátságunkról magáról. Jakab, az apátja csak egy peres fél, s perében javára, azaz az apátság javára döntenek, de megegyezés alapján és megváltási ár megállapításával, amit ki is fizet. De ez bizony igazában a másik fél igazát bizonyítja.

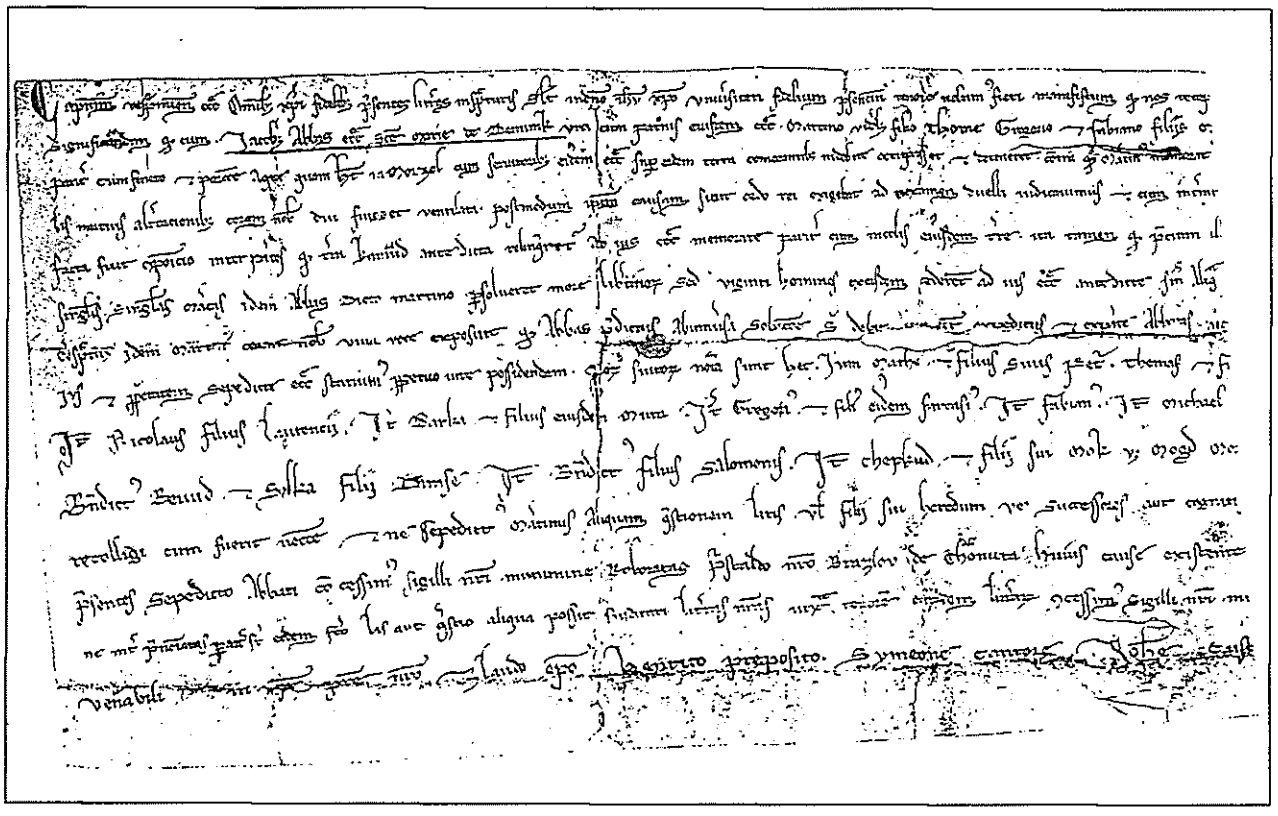

A kézzel írt Roland oklevél – Bencés Főapátsági Levéltár, Pannonhalma

A szerzetes másolási hibája

Ebben a hiteles oklevélben olyan ritka néveredettel találkozunk, melyhez hasonlót a magyar helység- vagy településnevek tekintetében alig találunk. Ezt pedig az iratot készítő szerzetes másolási hibája okozta. Ezért is vezethette félre a névetimológia tudós szerzőjét is. Oklevelünk kéziratában és a Wenzel-nyomtatásban megjelent olvasatában két helyen fordul elő apátságunk neve: a bevezetésben és a záró részben. A bevezetésben „de Demunk" és a záró részben „de Munk". Erre a különbözőségre senki nem figyelt fel! Pedig ebben rejlik apátságunk ősi, valós településnevének megoldása! A többi mind csak variáció. Mindenki csupán a bevezetésben téves másolásból eredő „értelmetlen" névformát fogadta el, mert csak addig olvasta azt a településnévre összpontosítva.

A veszprémi káptalannak az eredeti oklevélről ránk maradt, a másolatot készítő szerzetes figyelmetlenségéből eredő másolási hibával egy torz helységnév jött létre: a „de" (-ról, -ről, -ból, -ből) latin prepozíció kettős alkalmazásával. Az egyiket összeírta az ősi magyar falunévvel – „de Demunk", a másikat már helyesen, külön – „de Munk", nagy kezdőbetűvel. Ebből a torz helységnévből alakult, származott, nem pedig a Dominiciusból az évszázadok folyamán a későbbi máig megmaradt Dömölk név!

Az évszázadok során mind a Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltárban meglévő apátsági saját iratokban, mind pedig más levél- és okmánytárakban, családi nemzetségi iratokban számtalan variánsa olvasható a Demunkból eredő névváltozatoknak, s végig lehet követni a névváltozatokat variánsainak lépcsőfokain. Úgy öröklődött és variálódott tehát az oklevélmásolatban a bevezető sorokban először olvasott településnév, hogy a későbbi utókor figyelmét is elkerülte az oklevél záró soraiban helyesen leírt ősi, eredeti név, amely abban a korszakban még élő név volt.

Megcáfolhatatlan bizonyíték

Úgy gondoljuk, az oklevél elemzése kapcsán végleges érvénynyel kimondhatjuk a megcáfolhatatlan, döntő megállapítást, miszerint apátságunknak, eme monostoros településnek őseredeti neve: Munk! Lényegében ez egy ősi magyar helységnév. A néveredetben olyan ritka, hogy alig találunk hozzá hasonlót. Ezért is vált elfogadottá mindmáig a Demunk, az oklevélmásolatban tévesen elírt bevezetésbeli névforma. Vagyis ez az elfogadott helységnév változott egy ritka névváltozat-sorozat végére Dömölkké! Szülte pedig a 14. század, átvive az akkorra már a szerzeten belül, sőt azon kívül is „értelmetlen" névformát egy érthetőbbre!

Sok variáció

Annyi bizonyos, hogy a 13. század végén ez a Demunk él, sőt még a 14. században, 1327-ben és 1338-ban is találkozunk oklevélben vele. Az első változat, a Demenk oklevélben 1318-ban fordul elő. A valóságos tapasztalati tény az, hogy közel egy évszázadnyi időn belül öt alkalommal találkozunk a Demunk névvel. Hat évtized múltán felváltja a Demenk, amely huszonhárom alkalommal fordul elő, de közben már Dumunk színezi, ám előjön 1335-ben a Demeulch is. A 15. században újabb változatokkal találkozunk, melyeket az is motivál, hogy az ősi település mellett, tőle alig pár száz méterre egy újabb település sarjad, a későbbi időkben Nemesdömölk néven ismert helység. E században a Demmelc és Demelk névvel hét alkalommal találkozunk a sokfelé ágazó oklevelekben. A helynévváltozásokban 1410-ben Nagdemelk, 1436-ban Zsigmond császár átiratában Osl bán fiainak birtokhatároltatásában Ol és Chep települések határainak megállapításánál (V. István 1272-es privilégiuma) Demelgh, 1459-ben Eghazas-Demelk fordul elő néhány alkalommal. Ezekben az elnevezésekben már jelződik az a törekvés, hogy megkülönböztessék a szom-

szédságában keletkezett új településtől. Az ősi település ekkor már Nagydömölk! A templom, valamint a monostor épületei, a bennük elevenen élő kultusz és az ebben részt vevő lakosság révén egyházas falu.

A 16. században is sok variációval találkozunk a helynév vonatkozásában. A jellegzetesebbek: Naghdemelk 1549-ben; az 1556-ik évben a Demewlki apát adja bérbe a birtokot; Demelk Possessio 1567-ben egy károsszeírásban szerepel, melyet átvonuló német katonák okoztak; Deömeölk 1570-ben és Eghazas Deomeölk 1584-ben; Demelk Subdita 1588-ban; Deömeölk Subjecta 1598-ban. Egy gabonatized-fizetési jegyzékben bukkan fel a 17. században, 1675-ben először írásban, okmányszerűen a társadalmi és osztálytagozódásra utaló Pór Dömölk megnevezés! És ugyancsak ebben a században, 1642-ben a földrajzi fekvésre utaló, megkülönböztető Alsódömölk. Kazó 1698-ban Pór, másképp Kis Dömők egyházát vizsgálja meg. Kuriózum a 18. századból a Pomolk megnevezés!

A helységnévvariánsok utolsó fokán rögződött végleges formában, egészen az ősi település megszűnéséig a Pórdömölk név. Egy 1720-as összeírásban: Poór Demők. Az ősi, eltorzított törzsnéven irgalmatlan változtatásokat végeztek az évszázadok olyannyira, hogy teljesen elhalt, mint az ősi település is, melynek emlékét mára csupán a hajdani templom romos falai őrzik. A névvariációk világosan bizonyítják, hogy a Dömölk névnek a Dominicusból való származáshoz semmi köze sincsen, s a névetimológusok tévúton járnak. Ámde Tiszapolgár határában 1907-ben is összeírtak egy Munk nevű tanyát!

Befejezésül, annak bemutatására és igazolására, hogy milyen csodabogarat szülhet egy figyelmetlenül elkövetett íráshiba, álljon itt éppen a mi rosszízű sajnálatos esetünk a Demunk és a Dömölk. Idézem betű és szó szerint a stájerországi sanktlambrechti bencés apátság levéltárának magyar vonatkozású részeit: „Der Kardinalpriester Angelus Maria empfliehlt den Benedikter Aebten in Deutschland den Abt Oddo von Pomolk." Így vezet az út Demunk–Demelgh–Demelk–Dömök–Pórdömölkön át Pomolkig.

A 16. század végére már tökéletesen elfogadottá vált a Dömölk elnevezés. Igazolja ezt még a császári és királyi kamarának magyar nyelvleirata a dömölkiekhez. Szinte egyedülálló példája annak, hogy őfelsége kamarájának dolgozói is tudtak magyarul. Élvezzék olvasóink is ezt a 17. századi hivatali magyarságot a következő oldalakon!

„ő szegény állapottyát rendeltünk egy gyalog „helyet neki fizetéssel. Interim légyen azon, még „az Testamentom confirmáltatik, és az többi„vel eggyüt az helynek szolgálljon. Dominatio„nem vestram feliciter valere optamus. Datum „Posonii 23. die Maj Anno 1602. — Sacratis„simae Caes. et Reg. Majestatis Ca„merae Hungar. Praefectus et Con„siliarii.“ (L. S.)

Ezen velös Magyarsága, a' Királyi Kamárának, olly Remekje a' Magyar XVII. századbeli stilistikának, hogy méltán példáúl is el fogadtátthatik.

„Anno 1603. Dömölki Apatursághoz tartozó Polgároknak. Dömölkön.“

„Providi nobis honorandi salutem, et omne „bonum. Tudásunkra esset hogy Isten az Dö„mölky Apaturt ki vette ez világból: tudván „azért hogy ti az Szent Mártony Apatursághoz „valók valtok, az ti Ő Felségehez való hivség„tekért tartoztatok volna az dolgot az Ő Felsége „Kamarájának tuttára adni. Im azért az vitézlő „Vizkelethi Jánost Simegben Császár Ő Felsége „udvarbirójat (Castellamis) Ő Felsége nevevei „ti hozzátok küldöttük hogy az ti falutokat Dö„mölköt minden hozzá tartozmányával vetésé„vel, majorságival, és minden ingó marhával „egyetemben Ő Felsége számára foglaliion és „kezéhez vegyen. Tinektek azért azt hadjuk és „parantsollyuk hogy mindeneket igazán és hi„ven kezéhez adgyátok és számlálljatok akár „mi légyen és akár mi neven neveztessék, min„den álló 's ingó marhákat, és ti magatok is „az Ő Felsége Kamarája után valamedig más „tanúságtok tölünk nem leszen, ő hozzá hal-

„gassatok, és parancsolattyának az Ő Felsége „dolgában engedelmessek legyetek. Ebben az „mint tisztességteket szeretitek egyebet ne mi„velletek. Isten veletek. Posony ultima Juny „Anno 1603. Sacratissimae Caes. Reg. „Majestatis Camerae Hungar. Prae„fectus et Consiliarii.“ (L. S.)

„Anno 1634. Egregio Domino Georgio Ne„best Sacrae Caes. Majestatis Tricesimatori. — „Rimaszombath.“

„Egregie Domine Amice nobis honorande, „salutem et omnem felicitatem. Mivel Császár „Urunknak Ő Felségének bizonyos debitumot re„láxált Báthory Sigmond Uram. Eő Felsége is „Ezer forintot arra nézve deputált, az itt való „Camara jövedelméből Báthory Uramnak. Mi is „azért annak az Ezer forintnak egy részét, úgy „mint hét száz ötven forintot az kegyelmedre „bizatott Rimaszombathy harminczad jövedel„méből deputáljuk, Committálván kegyelmed„nek meg irtt f. 750. d. — intra spatium quin„que Annorum a dato praesentium computando, „minden Esztendőben masfél száz forintonkint „fizesse meg kegyelmed Báthory Sigmond Uram„nak ad sufficientes quietantias. Et bene valeat. „Cassoviae die 19. Maij Anno 1634. — Sacra „Caes. Reg. Majestatis Proventuum „in superiori Hungaria Administra„tores, et Consiliarii Alexander Paczoth „m. p. (L. S.) Caspar Tassi m. p. (L. S.)"

Azomban a' Magyar Kamarákon kivül még az Erdélyi Kincstárll ivatalával (Thesaurariatus) tudni illik az Erdély országi Királyi Jövedelmeinek Kormányszékével, és éppen a' német Szászuk közölt hasonlómódoa gyako-

A kamara leirata – Tudományos Gyűjtemény 1830. XII.

Egy jubileum és II. Béla király

A múlt század harmincas éveiben az egész ország társadalmát foglalkoztató nagyszabású ünnepléssel ülte meg apátságunk alapításának és fennállásának nyolcszáz éves jubileumát. Jándi Bernardin dömölki apát 1932. szeptember 8-án ünnepélyes keretek között meghirdette a jubileumi esztendőt és 1933. szeptember nyolcadikán fényes ünnepséggel zajlott le és zárult az emlékezés. Természetesen jelen volt a katolikus egyház feje Dr. Serédi Jusztián esztergomi hercegprímás, gróf Mikes János a szombathelyi egyházmegye püspöke, Kelemen Krízosztom pannonhalmi Szent Benedek rendi főapát, számos apát, több száz pap, szerzetes és apáca, s világi részről a megye főispánja, alispán, a celldömölki járás vezetői, a nagyközség vezetősége és több ezer hívő, köztük a felmérés szerint húszezer zarándok. A „civil" díszvendég, a „polgári" ünnepi rendezvény attrakciója Pelle István tornászvilágbajnok és egy társa volt. Ragyogó megemlékező beszédek hangzottak el hitről, szeretetről, magyarságtudatról, az elmúlt századokban megtett sorseróziós útról, a megélt életről s annak tanulságairól. Apátunk beszámolt azokról a várost ékítő és szépítő hasznos építményekről, melyek a jubileumi esztendőben születtek: a katolikus ifjúsági ház (a mai zeneiskola), az emlékkút, a sporttribün és még több más embert szolgáló intézmény alakult. Háromnegyed évszázad múltán, közel nyolcvan esztendőnyi távolságból olvasgatván a helyi hetilapban (Kemenesalja) megjelent s a rendezvényekről írott lelkes beszámolókat, különösen feltűnő az a valóságos tény, hogy egyetlen sor, egyetlen adat, egyetlen szó nincsen apátságunk alapításának időpontjáról és az alapító név szerint való megnevezéséről! A beszámolókban, s valószínűleg az ünnepi beszédekben is csakis a nyolcszáz év hangzik el számtalanszor.

Tudvalévő ugyanis, hogy apátságunk több írásban is megjelent feltételezett, de soha nem bizonyított adat szerint 1132-ben alapíttatott II. Béla király által.

Valóban, II. Béla 1132-ben lépett a magyar trónra. De alighogy megmelegedett rajta, máris megjelent a trónkövetelő Borics és lengyel–orosz szövetséges serege, hogy a vak királyt trónjától megfossza, s ő üljön a magyar trónra. Természetesen akadtak magyar főúri támogatói is.

II. Béla királynak tehát azonnal háborúra kellett készülnie. Országgyűlést hívott össze Aradra. Ott megjelent felesége, Ilona királyné is gyermekeivel, sőt a gyűlésen beszédet is mondott. Az országgyűlés tragikus vérfürdővel végződött: hatvannyolc Béla ellen lázadót gyilkoltak meg. Ám a hadsereg is összegyűlt. A két sereg a Sajó mellett ütött tábort. Harcra kerülvén a sor, a magyar hadsereg, II. Béla király fényes diadalt aratott, s Borics, a trónkövetelő maradék seregével kimenekült az országból, és soha többé nem jelentkezett.

Döntő csatáját 1132. június 22-én vívta meg II. Béla. Addig készülni kellett a harcra, majd utána a háború okozta sebeket kellett begyógyítani. Hogyan gondolhatott volna az ország nyugati felén apátság szervezésére családi apátságnak? Már megvolt a családi monostor Dömösön. Apja, Álmos herceg alapította 1108-ban. Gazdagon ellátta vagyonnal, amikor jóformán az egész hercegi javadalmával felruházta. Fia, II. Béla király ezt a prépostsági monostort szerette, ott érezte jól magát. Pannonhalmára is szívesen ment, sokszor járt oda imádkozni. Amikor Pannonhalma tűzkárt szenvedett, gazdag adománynyal segítette a monostor újjáépítését.

Megalapította a bozóki prépostságot az Érchegység aljában, a Korpona mellékén 1135-ben. Ha itt, a Ság hegy alján a kies Kemenesalján alapított volna apátságot, ezt nem írták volna meg, elhallgatták volna? Szó sincs róla. Nem II. Béla alapította a dömölki apátságot!

A 12. század óta a nagyon ritkán fennmaradt, adományt vagy egyházi alapítást biztosító, „de gratia" jellegű oklevelek mellett nyomaira bukkanunk „de justicia", azaz perjogi jellegű írásbeliségnek is. Ennek legteljesebb formája egy pert lezáró ítéletlevél. Királyi delegált bírák döntését örökíti meg. A delegált bíró, Roland nádor által kiadott oklevél a perjogi írásbeliség egyik emléke, közhatósági okirat, amely sajnos nem emlékezik meg az előzményekről. Mégis azzal, hogy a per során földesurakat, kegyurakat név szerint sorol fel, közvetve nagyon fontos megállapításra utal: arra, hogy apátságunk nem lehet királyi alapítás, tehát nem köthető II. Vak Béla király nevéhez! Tény, hogy a Ság hegy környéke a 12. században királyi föld volt, s valóság az, hogy királyi udvarnokok laktak a környékén. De lehetett ebben egy részterület századokkal előbb királyi adományként kiszakított nemzetségi birtok, és így hagyományozódott a nemzedékek során a leszármazott örökösökre.

Szerintünk a monostor és természetesen a hozzá kapcsolódó település, mely a szerzetesek javadalmaként megélhetésüket szolgálta, magán nemzetségi alapítás, és családi vallásos hitbuzgóságnak lelki élménye ihlette létrejöttét. Erről később bizonyítékot is adunk, de egyelőre a fentiek alátámasztására el kell mondanunk azt is, hogy a Kálmán királyunk által hozott törvények szigorú rendelkezése szerint a királyi adományból még az egyház javára sem lehetett végrendelkezni vagy adományt adni a király engedélye, jóváhagyása nélkül. Másrészt III. Béla királyunk az időközben fölszaporodott szóbeli vagyoni és örökösödési panaszok és pörök eljárási ügyrendjében elrendelte az írásbeliséget az igazságszolgáltatás területén.

Elhatározásának végrehajtására kancellári hivatalt állít fel. Az első, név szerint is említett kancellárral az 1183-ban keletkezett és keltezett okmányokban és iratokban találkozunk. A tatárjárás után IV. Béla királyunk országos birtokrendezést hajtatott végre. E célból személyes elnöklete alatt megyegyűléseket tartott, de ahol maga jelen nem lehetett, oda bírákat nevezett ki. Ezeknek a kinevezett bíráknak birtokról birtokra kellett menniük, és meg kellett határozniuk az egyes birtokok jellegét, s mindent írásba kellett foglalniuk. Ezeknek az összeírásoknak alapján keletkeztek az úgynevezett királyi regestrumok, melyekben minden birtok részletesen fel volt sorolva a jogcímekkel együtt, amelyeknek alapján a tulajdonosok azokat birtokolták. A szigorú királyi utasítás szerint a kiküldött bírák csak úgy ítélhették oda a javakat az állítólagos tulajdonosoknak, ha birtoklási jogukat okmányokkal is tudták igazolni. Mivel a tatárjárás idején rengeteg okmány elpusztult, viszont sokat, amit bemutattak, a király érvénytelennek nyilvánított, ennek egyenes következménye lett az, hogy eme birtokrendezés során a birtokosok és az egyház is kapott és veszített, s nagy területek, települések kerültek vissza a király kezébe. Láttuk: a kamondi birtokperben egyik peres fél sem tudott birtokigazolást bemutatni, de Roland megegyezésre bírta őket. De maga az apátság mindenestül miért nem került vissza a király birtokába a birtokrendezés során, ha az eredetileg királyi alapítás?! Azért, mert ősi jogon nemzetségi birtok. Ezt minden bizonnyal igazolni is tudták a birtokosok vagy birtokos az eljáró birtokrendezést végrehajtó bírák előtt. Ekkor, ha a monostor, az apátság királyi alapítás, úgy minden bizonnyal visszaveszi a király, mert Kálmán törvénye az elbirtoklást nem teszi lehetővé. Királyi alapítású városok és intézmények kegyura maga a király. Még késő századokban is, az ellenreformáció során a Habsburg uralkodó a királyi városokban hazánkban azzal veszi el a református és evangélikus egyházaktól az összes javaikat templommal együtt, hogy az a király tulajdona, mint a város is. Az a vélekedés, hogy apátságunkat II. Béla király alapította, véleményünk szerint a Ság hegyen várat építeni szándékozó vak király megragadóan szép legendájából, megható regéjéből vehette eredetét. Vajon miért

kellett volna éppen neki várat építeni a Ság hegyen, amikor ott már a rómaiak vagy éppen elődeik is megépítették a maguk várát? Innen vigyázta a római tizennegyedik légió egy ide kihelyezett cohorsának[6] őrszemes katonája azt az utat, mely Murselából (Kisárpás) a Marcal völgyén át a folyó bal partján Kemenesalján keresztül Bassianaba (Sárvár) és Maestrianaba vezetett. A Pannonia Romana térképen Castra Stativa[7] elnevezéssel találjuk meg. Ez a vár tehát évszázadokon át létezett a Ság hegyen, még jóval a honfoglalás előtti időkből, és mindig annak a néprétegnek a kezében, amely abban a korszakban Pannónia felső részén, azaz a Nyugat-Dunántúlon hatalmon volt. Minden bizonnyal rendben is tartották, sőt még a tatárok sem tudták elpusztítani, mert a király 1275. körül a Héder nemzetségbeli (Kőszegi) Henriknek adta. Még 1296-ban is teljes épségben állhatott, mert Lodomér esztergomi érsek innen keltezte egyik levelét: „in castro sub monte Saág Sumlua". Elég korán pusztulásnak indulhatott, mert a Veszprém megyei Somló vár és uradalom tartozékává lett, hisz 1479–1480. években: „castrum desertum Saagsomlya" (elhagyatott Ságsomlyai vár) megjelöléssel szerepel az összeírásokban. Manapság híre-hamva sincsen, széthordták követi. A környező falvakban, ha elbontanak régi házakat, talán előkerülhet néhány építőköve, de ki ügyel ma arra! Az elmondottakhoz még annyit feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy az egyháztörténeti források szerint II. Vak Béla király a másodszor újjáépített pannonhalmi egyházi épületek s a monostor felszentelésére ajándékot adott, hogy a szerzetesek leesdjék imádságaikban Isten áldását a királyra, az országra, mert Istennél van a győzelem és ő teszi győzhetetlenné a királyt, aki maga is imádkozik. A végső következtetés tehát

[6] cohors: az ókori római hadsereg kisebb egysége
[7] castra stativa: állandó tábor, amelyhez épület is tartozik

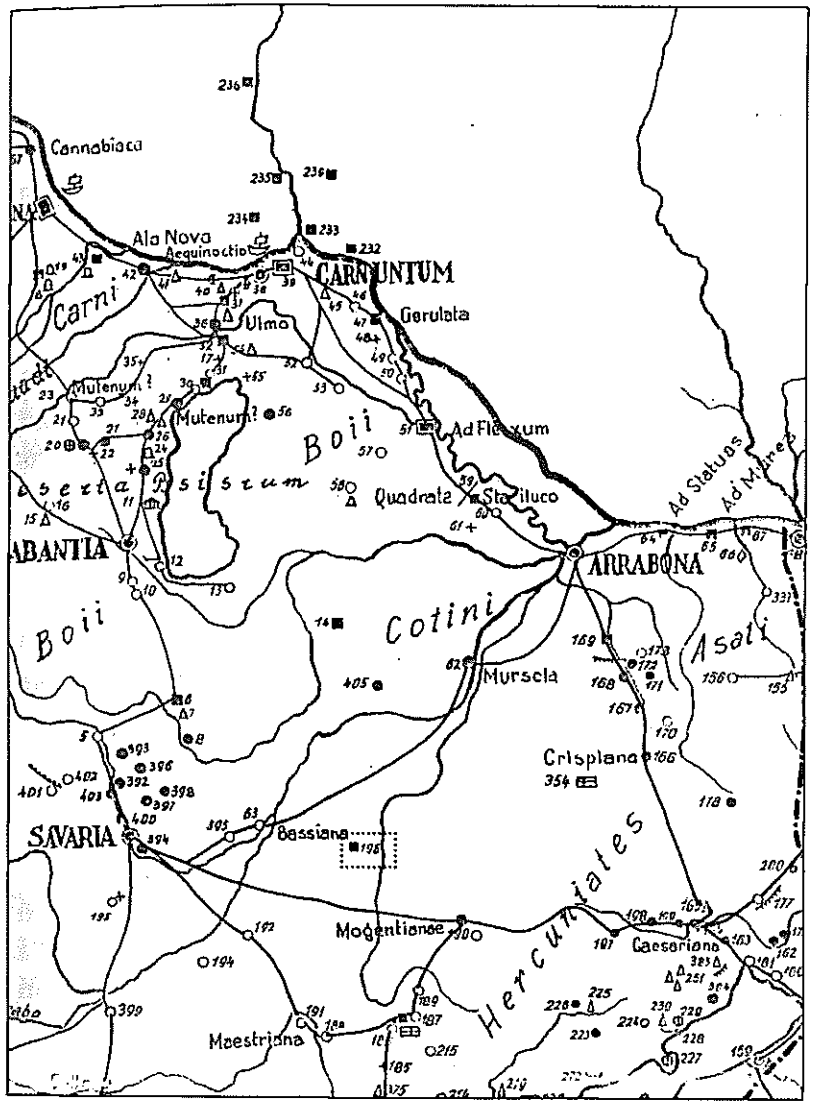

Pannonia Romana
A térképen 196-os számmal látható a Ság hegyi vár

az, hogy amennyiben II. Vak Béla alapította volna a dömölkí apátságot, feltétlenül lett volna valami írásbeli nyoma, ha egy adományról is megemlékezik az egyháztörténet.

Állandó, izgalmas és jórészt ma is megmaradt kérdés a kutató számára, hogy az ítéletlevél szerint a kegyurak joghatósága alá tartozó dömölki apátság hogyan és mikor lett egészében ő maga földesúrrá, azaz a falu jobbágyaival együtt mikor került teljesen egyházi joghatóság alá. Másrészt pedig mikor és milyen módon került a pannonhalmi főapátság joghatósága alá. A Roland nádor által keltezett időpontban Tamás fia Márton és Merse fiai Gergely és Fábián a kegyurak. Kicsodák ők, és mi módon kerültek birtokba? A Merse családról a Balogh-féle Vas megyei nemesi családokról szóló nagyon alapos könyv semmit nem szól, még a legújabb, bővített kiadásban sem. Viszont az országos nemesi családokat tárgyaló Nagy Iván és Kempelen kiadásokban azt olvassuk, hogy a Merse család (Szinyei) Sáros megye „legrégibb törzsökös nemesi családainak egyike". Törzse Benedeknek fia Merse. És mit kezdhetünk Tamás fia Mártonnal?

II. Vak Béla király mondája

Kemenesalja népének ajkán máig öröklődött, és ma is él az alábbi monda, mely szerint a Ság hegyén Vak Béla király várat akart építeni. Azt nem lehet tudni, melyik időszakban keletkezett, de bizonyosan megmozgatta a nép fantáziáját a hegyen még a 19. században is látható várrom. Ez azonban bizonyíthatóan a római korból származik.

II. Vak Béla királynak az volt a szándéka és terve, hogy a Ság hegyén a természetes védelmi tényezők mellett várat is építsen. Elrendeli a munka végzését, meg is kezdik a vár építését, de a kemény munkával járó nehézségek, a keserves munkával előállítható és helyszínre szállítható építőanyag megmunkálása, beépítése kedvét szegi az építőmunkásoknak.

A király kamarásához fordulnak tehát, hogy próbálja lebeszélni a királyt tervének végrehajtásáról, s állítsa le a munkálatokat. A ravasz kamarás jó pénzért hajlandó közbenjárni a királynál, hogy álljon el a munka folytatásától. Azt magyarázza királyi urának, hogy a Ság teteje nagy magassága és meredeksége miatt alkalmatlan a várépítésre. A király azonban nem hiszi el az ügyeskedő magyarázatot és azt válaszolja a kamarásnak, hogy ő akár térden állva is fölcsúszik a hegyre. A kamarás szaván fogja a királyt, és háromszor is körbemászatja térden a királlyal a hegyet, és amikor a fáradt király kérdezgeti, mennyire haladtak felfelé, azt mondja neki, hogy jóformán még a hegy feléig se jutottak. A király fölbosszankodva a dolgon, az eredménytelen fáradság miatt félben hagyatta az építkezést, és megátkozta az addig elvégzett munkát. Egy idő múlva azonban rájött a kamarás turpisságára, hűtlen, kapzsi kamarását megbüntette, majd kiadta a parancsot az építkezés folytatására. Ámde mivel a király átka megfogant, ez lett az akadálya a vár felépülésének. Ugyanis amit nappal nagy erőfeszítéssel és szorgalommal felépítettek, az éjszaka, az új nap virradtára összedőlt. Ezért aztán az építést végleg abbahagyták.

A ‚Sághegyi vár omladék' Kemenes alatt

Ezt a népregét egy Martonfán lakó, Lévai László nevű „írástudó" szedte versbe sokak örömére 1835-ben. Pápán találtuk meg, a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek nagykönyvtárában, a második világháborúban szétzüllesztett könyvtár rendezése közben. Az írója nagyon jól ismerhette II. Béla király történetét, mert tudja, hogy a király feleségének neve Ilona, ismeri az Aradon történteket, s tudja a király betegségét.

A verses változat korabeli, tehát 1835. évbeli. Leírója, közlője, esetleg szerzője így van a végén: Lévai László Martonfalván. A barlang névadója Vas Pál, ez a név előfordul a versben is. Már a 19. század közepén Pesthy Frigyes Magyarország helynevei című kötetében azt írja, hogy Kis Czell mellett a Ság hegyen lévő egyik barlangot Vas Pál lyukja néven ismerik. De van egy sokkal régebbi adatom is: egy Pozsonyban megjelent, német nyelvű Magyarország-történet 1780-as kiadásában (Karl Gottlieb v. Windisch: Geographie des Königreiches Ungarn). Eme történeti forrás szerint a sziklabarlang lakójának neve már a 18. században ismert volt messze földön, mert már egy osztrák történész művébe foglalta Vas Pál néven. Ráadásul rablóként, míg vannak akik remeteként említik. A várkastély, a vár romjai is javarészt megvannak még műve írásakor, de híre van a Ság hegy borának is. Jónak mondja az itt készült boritalt. A vár a hegy Kápolnával szembeni oldalán állt, a könyv Slossnak írja, van lakója is és Vas Pál Kapuja (így magyar nyelven írva) zárja.

Íme egy történelmi tanítás: ami 1780-ban még csak romladozik, fél századdal később már csak omladék!

Pótoljunk egy jellegzetes néprajzi szokást is, ami azt hiszem régen elfelejtődött Kemenesalján! Vak Béla Ság hegyi négykézláb mászásának népregei emlékezetéből, annak emlékére születhetett meg az a táncszerű körben mozgás, amiben a gyerekek és a leányok kerengenek karikában, s közben harsogják szüntelen: „Háhá Bella, bakondai Bella! Háhá Bella, bakondaí Bella!", azaz „Hová, hová, Béla s vakon? Hajh! Béla!". Vajon hallott-e, tud-e valamit erről a kemenesaljai falvak valamelyikében a legidősebbek közül valaki?!

Végül a 800 éves jubileumi megemlékezésről annyit, hogy évtizedekkel ezelőtt együtt voltam az esztergomi Prímási Levéltár kanonok igazgatójával egy többnapos konferencián. Megkértem, nézzen utána a jubileumi ünnepi anyagban a dömölki helytörténeti forrásoknak. Hetek múlva megkaptam a választ. Utánanézett, kutatott a levéltári anyagban, s a dömölki apátságra nézve semmiféle adatot nem talált! Sajnos ez a valós tényállás! Pannonhalmán ugyanez a tényállás a levéltári anyaggal kapcsolatban. Semmiféle hiteles adat nincsen a dömölki apátság keletkezéséről, eredetéről, alapítójáról! Különben is, ha ilyen forrásanyag megtalálható lett volna, azt Pacher a nagyon alapos és nagyszabású értékes művében feltétlenül megtalálta és felhasználta volna az apátságunk eredete és alapítója tekintetében! A keserű valóság az, hogy Roland nádor ítéletlevelében sincs adat az eredetre nézve, a Pápa családra vonatkozó anyagban sem találunk ilyet, csupán a Csanád nemzetség 1247. évi összeírásában találkozunk apátságunk ősi eredeti magyar nevével, amikor Munkot es Zanatot említik!

Roland ítéletlevél: megtévesztő, hamis átirat

Az oklevél átiratában azt olvassuk, hogy Tamás fia Márton és Merse fiai Gergely és Fábián kísérték Pozsonyba a tárgyalásra Jakab apátot. Már Tamás fiának neve is hamis, nem is szólva arról, hogy a kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy soha sem kereste senki apátságunk kutatásával kapcsolatban, ki is ő tulajdonképpen. Mi megkerestük, és meg is találtuk. Tehát Tamás a Csanád nemzetségből származó egyik ág, a Bogyoszlóág fiának, Keczelének fia. De nincs neki Márton fia, ez hamis név. Keczelének Ugod volt a fia és Péter az unokája.

Mersével és fiaival bővebben kell foglalkoznunk, mert velük kapcsolatban még apátságunk alapítása is felmerült több kutatóban, sőt Pacher klasszikus munkájában is. És máig ható érvénnyel tartja magát ez a tudományos tévedés.

Pacher minden ellenőrzés nélkül elfogadja az ítéletlevél átiratának szövegét, s megállapítja, hogy apátságunk a nemzetiségi monostorok sorába tartozik, amennyiben a 13. században a Kemenesalján eredt vagy lakó Merse család kezén találjuk kegyuraságát. Sőt, az apátság kegyuraiként Merse fiaival Gergellyel és Fábiánnal kísérteti el Jakab apátot Pozsonyba Roland nádor bírósága elé.

Baranyai Béláné ugyancsak Merse családi monostorként alapíttatja meg a 13. században, s mindjárt be is népesítteti bencés szerzetesekkel.

Zágorhidy Czigány Balázs ugyancsak keményen leteszi a garast a Merse család alapítása mellett.

Ennyi elég is! Bizony ez vaskos tévedés és alapos melléfogás! Vas megyében és Kemenesalján ugyanis soha nem eredt vagy lakott egyetlen birtokos nemes Merse család sem. A Merse család Sáros megyében őshonos. A történelmi Magyarországon – Erdélyt is beleértve – a 13. században egyetlen Merse volt, korábban pedig egy sem.

Sáros megyében született, apja, Benedek kicsiny birtokkal rendelkezett. A 13. században született fiúnak semmije nem volt. Részt vett IV. Béla király 1262. évi, bolgárországi hadjáratában testvérével, Miklóssal, aki ott el is esett. Merse is súlyos sebet kapott. Felépülése után a harcokban tanúsított vitézségéért s egyéb érdemeiért 1262-ben a Sáros megyei Sanefalva (később Szinyefalva), Újfalu és Jernye birtokot nyerte királyi adományban.

Merse tehát Sáros megyében élt, nem Vas megyében. Még kevésbé lett birtokos nemes törzsökös Sáros megyeiként. És nem volt neki sem Gergely, sem pedig Fábián nevű fia, hanem egy fia volt, s az is Benedek. Később találkozunk is vele, illetőleg nevével, amikor Merse ispán fia Benedek a Sáros megyei Vitézmezőt kapja meg az Aba nembeliek beleegyezésével leánynegyed juttatásképpen. Merse fiának, Benedeknek leszármazottaiból nőtt naggyá a Merse, illetve a Szinyei Merse család a nemzedékek során. Vitézmezőt Benedek 1288-ban kapta tehát jussként. A nemzetség törzsatyja Merse, az előnevet pedig a IV. Béla királytól kapott Szinye faluról kapta.

Meggyőződéses Merse apátsági alapítók hivatkozni szoktak Sziklay–Borovszky Vasvármegye című művére. Ebben is – már a 19. században – ezt olvashatjuk: „...az apátság a nemzetségi kolostorok közé tartozott, amennyiben a Kemenesalján birtokos Merse nemes családban tiszteli alapítóját".

Azt természetesen nem tudjuk, hogy miképpen került a veszprémi káptalanhoz az ítéletokirat eredeti példánya, amelyről a kézbe vehető átírás ily képtelen formában készült. Az elmúlt hónapokban megkérdeztük az érseki levéltárat erről, mert olvasható a szövegben, hogy Roland nádor az apátnak saját kezébe adta, de ők sem tudtak rá érdemleges választ adni.

Mindenesetre megtaláltuk az igazi földesurát, azaz a Csanád nemzetségben Izsák comest, aki 1247-ben az egész ősi te-

lepülésnek, ősi magyar nevén Munknak birtokosa, földesura volt. Láttuk azt is, hogy már a Csanád nemzetség birtokmegosztása előtt a Csanád nemzetség Bogyoszló-ágának kezelésében volt, hiszen az apátot Bogyoszló unokája és dédunokája kísérte el a pozsonyi tárgyalásra.

Gergelyt is megtaláltuk, aki Bogyoszló másik fiának, Chemének a fia. Fábián azonban sehol sincs, mert Cheme másik fia Lőrinc.

Ez az 1252. évi dátumot hordozó okirat egy peres eljárás anyagát és döntését rögzíti. Márton, Pápa fia az ellene elbirtoklás miatt pert indító Jakab demunki apáttal szemben azt állítja, hogy a Kamund nevű birtokot, melyet az apátság a maga tulajdonaként visszakövetel, ő örökségi jogon birtokolja. Roland nádor döntése nem igazol semmit Demunkról, a későbbi Dömölkről. Nem erről szól a döntés, hanem az apátságtól távolabbi faluról. Az apát csupán peres fél, akinek a javára döntenek, de megváltás után kerülhet csak vissza a demunki apátság birtokába. Ez azonban az alperes Pápa fia Márton igazát – vagyis azt, hogy ő az eredeti tulajdonos s valóban örökségi jogon birtokolja – jobban igazolja, mint az apát állítását. A döntés megegyezéses alapon született, miután a nádor előzőleg – a kor szokása szerint – a feleket, miután döntő okmányokat és tanúkat igazuk mellett bemutatni, illetőleg előállítani nem tudtak, párviadalra utasította. A királynak kellett közbelépni, hogy a hosszadalmas vitának vége legyen.

Az okmány arról mit sem szól, hogy az apátságot ki alapította és mikor. A patrónusok, a kegyurak a per idejében Tamás fia, Márton és Merse fiai Gergely és Fábián, de ebből magából sem az alapító vagy alapítók személyére, sem az alapítás idejére következtetni nem lehet, sőt arra sem, miszerint esetleg királyi alapítás lenne.

Van ebben a perben egy nagyon figyelemre méltó körülmény. Ez pedig az, hogy okmányszerű igazolást egyik fél sem tud felmutatni, sem perdöntő tanúkat nem tud állítani tulajdonjoga igazolására. Márpedig perdöntő bajvívást ebben a korszakban csak akkor rendeltek el a bírák, vagy a király maga, ha az eljárás alatt a peres felek részéről az előzetes bizonyítás nem volt kielégítő. Éppen ebből eredően bizonyosra vehetjük azt, hogy sem a Pápa, sem a Merse családnak semmi része nem volt a demunki monostor alapításában. Az apát által felmutatott alapítólevél sem került elő. Ha királyi alapítású, akkor miért nem élt – okmány híján – a hagyomány a demunki apátban és a szerzetesekben sem akkor, sem később, hiszen emlékezniük kellett volna arra, miszerint az alapítólevélben előírt kötelesség szerint az alapítóért – a királyért –, annak lelki üdvéért misézniük és zsolozsmázniuk kellett volna? A hagyomány alapján, rendszeresen végzett liturgikus cselekmény maga igazolhatta volna késő századok múlva okmány híján is, hogy javadalmukat, a kolostor javait az alapító királynak köszönhették. Vasváron zsolozsmáztak az alapítóért.

Végső soron a magunk részéről is arra a következtetésre jutunk, hogy bár a monostor és ezzel a település alapításának pontos dátumát megbízható adatforrás híján megállapítani nem tudjuk, és a fentebbiek szerint nem köthetjük II. Béla király nevéhez sem, a 12. századi alapítás valószínűsíthető. Következtetésünk szerint, ha Pápa fia Márton a kamundi birtokot örökségi jogon bírta, azt már az apja, sőt a nagyapja is jog szerint birtokolta. Tudjuk, hogy a Pápa családnak Pápa környékén voltak birtokai. Bármilyen rövid életkort veszünk is alapul, ez a birtoklás feltétlenül átnyúlt, visszanyúlt a 12. századba, akármilyen módon is szerezték meg esetleg éppen az apátságtól, akár bérlet, zálog vagy erőszak útján. Ha újabb keletű alapítás lett volna, egy frissen keletkezett, a táj arculatán új vonást húzó épületegyüttes – templom és monostor –

és körülötte a szolgálatra odarendelt szolganép putrijai, feltétlenül keltett volna az egész környéken akkora figyelmet, hogy öt évtizednyi időre megőrizte volna az emlékezet, okmány nélkül is bizonyítva megszületésének, világra jöttének tényét.

Szerettük volna hitelesen és pontosan megtudni azt, hogy az Árpád-korban, illetve ebben, a 13. században folyó birtokperben ki vagy kik voltak Kamond földesurai. Ebben a törekvésünkben azonban kutatásunk nem vezetett eredményre. Ugyanis sem Veszprém megye helytörténeti lexikonjában, sem pedig Veszprém megye régészeti topográfiájában semmiféle adat nem volt. A Nagykamond és Kiskamond címszavak alatt található adatokban mindössze annyi olvasható, hogy a helység „jobbágyfalu", de földesurairól nincsen egyetlen szó sem.

A falu, Nagykamond 1488-ban a Choron család birtoka. Tehát ez a legelső földesúri családnév, mely késő századok múltán bukkan fel. Kiskamondnál még ennyi sincs. Mindössze annyi, hogy több család birtoka, és ez is századok múlva.

Kutatás közben azonban került elibénk olyan adat, amelyik mégis ad némi eligazítást. Hasznosnak tartjuk azt, hogy egészében ide iktassuk: Roland nádor 1252-ben tanúsítja, hogy a dömölki apátság Pápa fia Mártont azzal vádolja, hogy az apátság birtokát képező, Veszprém megyében fekvő Kamond helységben fekvő bizonyos részeket bitorol. Márton azzal védekezik, hogy a kamondi jószág ősi birtokát képezi. A dolognak az lett a vége, hogy az apátság Mártont pénzzel kielégítette.

Miután a Pápa nemzetség 1286-ban Kamond mellett birtokolt, azt hisszük, hogy e Pápa fia Márton szintén a Pápa nemzetséghez tartozott. (Zichy-oklevéltár I. k. 115.)

Pacher szerint erről a birtokról nem szólnak az oklevelek, sem a hagyomány nem emlékszik róla. A birtok elég tekintélyes volt, mert a három ekényi szántó – korabeli mérték szerint – 360 kis magyar hold volt, ehhez jött a vízjog a Marcalon és a kaszáló és rét.

De kiderült a Pápával kapcsolatos írásból az is, hogy bizony a Pápa nemzetségnek a 13. században volt birtoka Kamond környékén s természetesen Kamondon is.

Miről beszél a templom?

A helytörténészek, kutatók és laikusok számára egyaránt meglepő, sőt megdöbbentő lehet az a megállapításunk, hogy településünk – értve alatta a Pórdömölk néven eddig ismert részt – keletkezését a római korig igazolhatjuk vissza. Kétségbevonhatatlan bizonyítéka ennek a romtemplom alapfalai alatt előkerült korabeli fundamentumrész, mely annak a korszaknak az anyagaival, módszerével és technikájával készült, és amelyet a legújabb kutatások (1960, 1964–65) során tártak fel. A római kori fundamentummaradványok egy nagyobb épület, valószínűleg vallási kultuszhely hajdankori létezéséről bizonyságok. Ezt azért is kimondhatjuk, mert ugyanezen a funduson, ugyanezen alapok nyomvonalain épült föl az első, már bizonyosan keresztyén templom, amelynek kerek szentélyét a később ráépült második templom gótikus szentélye alatt tárták fel a kutatások. Ez utóbbi szentély egykori volta ma is észlelhető templomromunk megfelelő részében. A romtemplom ma látható állapotában egy 13. századi bővítés, egy toronnyal való hozzátoldás és bizonyos fokú újjáépítés nyomait őrzi, amely egy negyedik, szükségszerű építkezés megtörténtéről árulkodik.

Vajon ezek az ősi funduson felépített, hajdankori kultuszhelyek milyen népcsoportok lelki igényeit szolgálták? Az őket körülvevő paticsfalú, nádtetős, egyszerű házaiban milyen családok éltek? A kör alakú szentéllyel épült keresztyén templomot megelőző épületben is keresztyén vallási kultusz folyt, avagy római pogány isteneknek áldoztak a Ság hegyen épült várban szolgálatot teljesítő római légiók katonái és a vár alatt épült faluban lakó családtagjaik, netán az őket kiszolgáló rabszolganépek tagjai?! Ezekre a kérdésekre egyelőre nem adható és nincsen egyértelmű válasz.

Nem lehet kérdéses és egészen bizonyos az, hogy a Ság hegy környéke, vidéke a legősibb kortól kezdve alkalmas volt arra, hogy az ember telepet verjen rajta. Ebből következik az is, hogy az egymást követő népek felhasználták a korábbiak építményeit. A Savariát Aquincummal összekötő útvonalon – Savaria (Szombathely) – Bassiana (Sárvár) – Mestrianae (Celldömölk vagy Mesteri az adat szerint) – Mogentianae (Zalaszentgrót) – Caesariane (Nagyvázsony) – Osones (Ősi) – Floriana (Tác) – Aquincum – a Ság hegyi várban állomásozó római katonai őrségnek a hegy alatti telephelye csakis ez a Mestrianae lehetett, de semmi esetre sem Mesteri, hanem az évszázadokkal később a helyén létesült magyar ősfalu, Munk-Pórdömölk! A romtemplomunk alatti, római kori nagy épület alapfalainak máig megmaradt bizonysága szerint. De érdekes és izgalmas kérdés, és el lehet gondolkozni rajta, hogy a honfoglaló őseinkkel katonai segédnépként együtt érkezett Ság törzsnek (Györffy) a hegy alatt sátorfáját leverő egyik nemzetségi ága miért nem ezen, már a római korban, és bizonyosan azután is meglévő helyen alakította ki új telephelyét, udvarházát, a későbbi falut? A Dunántúlt a 900-as évek elején szállták meg a magyar törzsek és nemzetségek, s természetesen a velük érkezett segédnépek is. Vagy ezt az ősi gyepűőrző katonai telepet akkorra már megszállta egy magyar nemzetség, mire a Ság törzsbeliek közül valamelyik végleges helyét keresve ideérkezett? Mindenesetre Ság falu évezredeken át megmaradt, él és virul, és még a hegynek is ők adták máig élő nevét!

Láttuk fentebb, hogy ősfalunk 1247-ben egészében a Csanád nembeli Kelemenös-ágból származó Izsák tulajdonában volt, tehát ősi osztatlan nemzetségi falu. Idézzük pontosan: „Zanath-nak is csak fele részét bírja Elek comes – Pongrácz testvére – míg Munk nevű falut egészben bírja Izsák". Mikor és mi módon kerülhetett ez a falu a Csanád nemzetség birtokába? Megpróbáljuk ezt a gyér adatok alapján kielemezni.

A múlt évszázad második felében és századunkban is komolyan az érdeklődés homlokterébe került apátsági templomunk. Tucatnyi, műemlékekkel foglalkozó tudós szakember, építész, országos hírű történész, régész (Czinár, Czobor, Dercsényi, Dörnyei, Ernst, Fuxhoffer, Henszlmann, Pacher, Rómer, Schulek János, Szabó László, Kozák) és még számos műemlékes szakíró egyöntetű megállapítása szerint hazánk egyik legértékesebb Árpád-kori műemléke ez, a korai román kori építészet egyik legértékesebb alkotása. A templom eredete, alapításának körülményei, építtetőjének valós kiléte mind ez ideig tisztázatlan és ismeretlen. Az okleveles adatok hiányának ellenére az 1960-as években elvégzett alapos régészeti feltárások és a kutatás ezúttal lehetővé tették a templom történeti múltjának felderítését. Mindez az építmény múltját az eddigi – köztudatban élő – ismereteinknél sokkal többrétűnek mutatja be.

Hiába méltatták a fentebb felsorolt tudós szakértők és ajánlották figyelembe az országos műemléki értékek között is páratlan épületet, az egyre romladozott. Olyannyira, hogy fennmaradása is végveszélybe került. Századunk harmincas éveiben a celldömölki képviselő-testület a lebontását is elhatározta. Ekkor, 1938-ban a Pápai Református Kollégium tanárainak egy kisebb baráti köre, Nagy Endre tanártársai (Nagy Endre a celldömölki evangélikus lelkipásztornak, Nagy Sándornak a fia) mentették meg Kemenesalja és a Marcal-vidék ősi templomát! Meghívták ide Schulek János műépítészt, a visegrádi ásatások megindítóját szakértőnek, aki megállapította, hogy ez a templom hazánk egyetlen tisztán bazalttufából épített temploma, és egyedülálló értéke nem csupán Celldömölknek és a Kemenesaljának, hanem az országnak is. Az egyre romladozó templom megmentésére igyekezve szakmérnöki tervet is készíttettek, és azt tervezték, hogy a már csak lomtárnak használt templomot – társadalmi összefogással – megfelelő tetővel látják el. A terv készítésekor az is kiderült, hogy a díszesen faragott gyámkövek, amelyeket Rómer Flóris még helyükön látott és le is rajzolt, eltűntek. Állítólag egy francia műgyűjtő ittjártakor kifejtette és elvitte azokat Franciaországba. Hogyan került ide, mit keresett itt, mi módon vihette végbe tettét? – kideríthetetlen, örök rejtély marad. Szomorú valóság az is, hogy a pápai kollégium tanárainak szép terve dugába dőlt. A tulajdonos nagyközség hivatalos és társadalmi szerveinek eme értéket kellően meg nem becsülő érdektelensége, avagy a világháború kitörésének előrejelzései miatt-e? Ki tudja?!

Az ősi apátsági templom romjainak konzerválása bekerült az Országos Műemléki Felügyelőség távlati terveinek sorába az 1960-as években. Meglehetősen későn, kellően nem értékelve egyediségét, és valós méltánylását is elhanyagolva. A tervjavaslat szerint az ősi romtemplomot a jelenlegi állapotában konzerválnák, semmiféle kiegészítést nem végeznének rajta. A munkálatok elvégzése előtt alapos és nagyon részletes régészeti feltárást kell végezni.

Az előírt és feltétlenül megkívánt nagyon alapos, és a korábbiaknál részletesebb kutatást és régészeti feltárást Kozák Károly régész, a falak feltárását Nagypál Judit építészmérnök végezte el 1960 és 1965 között. Ezt a műemléki kutatást, illetve ennek eredményeit közzé is tették. A nagy tudású és bőséges tapasztalattal rendelkező tudós régész és segítőtársa alapos feltáró munkája nyomán beszélni kezdtek a kövek a múltról. A múlt bizonyos tekintetben temető is, hiszen a tegnap magában rejti a mindenkori mát, de amikor feltárul a múltunk, mindig ébreszt és tanít, de egyben mérték is lesz számunkra. A templom feltárása nyomán igazolódott Schulek műépítész megállapítása: ősi templomunk – a hazai építészetben egyedülálló módon – nagyméretű, zöldesszürke bazalttufalapok közé öntött falazattal épült, eredetileg gondosan megmunkált

felületű lapokkal, és szabályos formájú, félkörívesen záródó szentély kapcsolódott hozzá. A romkutatás alapján meghökkentő eredményre, felfedezésre jutott a feltáró régész: feltárta egy harmadik, a legkorábbi építkezés, egy római korban készült, öntött falú épület maradványait, fekete bazalt alapozáson! Ez az épületmaradvány római kori téglatörmelékkel átszőtt, agyagrétegbe mélyedő fal. Vajon mi lehetett ez az épület? Ennek helyén, ezen a területen, netán ennek alapjain és méreteihez igazodva épült fel mai templomromunk első változata, vagy már ez is templom volt? Mindenesetre nagyon izgalmas kérdések és elgondolások vetődhetnek fel ezáltal a régészeti felfedezés által. Első renden is az, hogy Dömölk története már a római korban kezdődnék, mint Szombathely (Savaria), Sárvár (Bassiana), Zalaszentgrót (Mogentianae) története?! Csakhogy ez a mi településünk, az Árpád-kori Munk, majd a későbbi Pórdömölk és ennek bencés apátsága hiteles adatok nélkül, bizonyítható hiteles történet nélkül élte meg a maga mindennapjait egészen az első elfogadható valós okmányszerű említéséig, 1252-ig. Lehettek itt keresztyének már a honfoglalás előtt, akik templomot építettek és azt rendeltetésszerűen használták is? Valamiféle keresztyén közösségre utalnak a templomunk déli oldalánál feltárt sírok, sírkövek a 11. századból. Templomunk ezeréves, s tán régibb alapokra épült!

Úgy gondoljuk, hogy a 11. századi sírok fellelése megköveteli azt, hogy I. István egyházi törvényei közül említsük meg itt a templomok építéséről és az egyházi plébániák, plébánosok javadalmazásáról szóló részt. A templomok építése és fölszerelése közös feladata a királynak, a püspököknek és a népnek. Minden tíz falu építsen templomot, és ezt javadalmazza két telekkel, két szolgával, lóval és kancával, hat ökörrel, két tehénnel és harminc apró marhával! Ruhákról és oltárterítőkről a király gondoskodik, plébániákról és könyvekről a püspök.

Gyermekkori emlék, hogy falunkban egy „egész hely", vagyis egy telek, 50 hold szántóföldet jelentett. A király által törvényben elrendelt javadalom tehát megfelelően biztosította a plébánia jövedelmét, a megélhetést és a szolgálatában álló családok eltartását és fizetését.

A legutóbbi évtizedek során (1960, 1964–65), a minden korábbinál alaposabban és szakszerűbben elvégzett régészeti kutatások és feltárások hihetetlenül értékes, érdekes és fontos adatokkal szolgáltak az ősi funduson épült templom, s a körülötte kialakult településre vonatkozóan. Mi hiszünk a fentebb már megnevezett régész szaktudós eredményes munkájából levont következtetéseknek, hiszen – miként ő maga mondotta egy vele készült riportban – a szakterülete: „A középkori régészet, ezen belül az építészettörténeti kérdések kutatása. E téma tanulmányozása során a kezdeti, várak iránti érdeklődésem kibővült az egyházi épületekkel is". Ha tehát ő azt állapította meg a korábbi kutatásokat kiegészítő, sőt messze felülmúló, értő feltárásával a kutatott területnek, hogy ezen a helyen már a mi honfoglalásunk előtt is templom állott, és a jelenlegi templomrom folytatása, újraépítése a régen voltaknak, ennek a megállapításnak igazságában nincsen okunk kételkedni. Ebből azonban más, egyéb következtetések is levonhatók. Első renden is az, hogy a hajdankori templom bizonyára egy település központja volt, amelyet, bármilyen létszámú volt is a lakossága, annak házai vettek körül a szükséges melléképületekkel. Bizonyos, hogy nem kőépületek voltak, ilyeneknek még halvány nyomuk síncsen, hanem patícsfalú, náddal fedett építmények, melyekhez bőven és mindenkor adott anyagot a szemhatár végéig húzódó mocsárvilág erdő- és nádrengetege. Laktak benne esetleg a meghódítottak és a hódoltatók szolganépei az idők és a történelmi változások sorsfordító változásaiban.

Következtetni lehet arra is, hogy ez a templom eredetileg sem lehetett egyike a Szent István által elrendelt olyan építményeknek, melyeket tíz falu lakói voltak kötelesek építeni az újonnan megtérítettek számára, hiszen az első évezred első évtizedeiben még sűrűn szólhattak a sámándobok a Ság hegy berkeiben, vagy a környező sűrű erdők tisztásain.

Akad olyan tudományos következtetés is tanulmánykötetben közreadva, hogy a római kori Mestrianae a mai Celldömölknek felelne meg (netán Mesterinek?). Ez utóbbi következtetés akár valós is lehetne, ha arra gondolunk, hogy az évszázadok során itt megült, különböző népcsoportok után érkezett magyarság, amikor művelésbe vette a királytól adományozott birtokot új földesurának engedelmeskedő akarattal, egyúttal új magyar nevet is adott a jövendő századokra szóló érvénynyel. Az írott okmányoknál beszédesebb a történelmi múltról a szaktudós régész által feltárt, oly sok titkot eláruló épület. A mának azt is tudtul adta (korábban már dilettáns kutatók révén is!), hogy a templomot a tatárjárás után átépítették, és a portyázó, rabló fegyveresek elleni védelmi lehetőségül hatalmas, erős tornyot építettek hozzá olyan öles falakkal, hogy a falak belsejében felvezető lépcsők fordulói, pihenői „gyílokjáróként", a belsejébe netán betörők elleni küzdelemben hatásos védelmül is szolgálhassanak. Nem építették ki várrá, mint Kozák tudós régészünk feltételezi. A Nádasdy Tamásnak írott levélben Szarka Pál Dömölkről „kicsin erősségről beszél", de ez aligha Pórdömölk, mert Nádasdynak Nemesdömölkön volt birtoka.

A szakavatott műemlék-régészeti kutatás és feltárás eredményeként nyomokban előkerült egy római kori épület, s ennek nyomvonalán, netán alapjain épült keresztyén templom (s gyülekezet) létezésének tanúbizonysága jóval a honfoglalás előtti időkből.

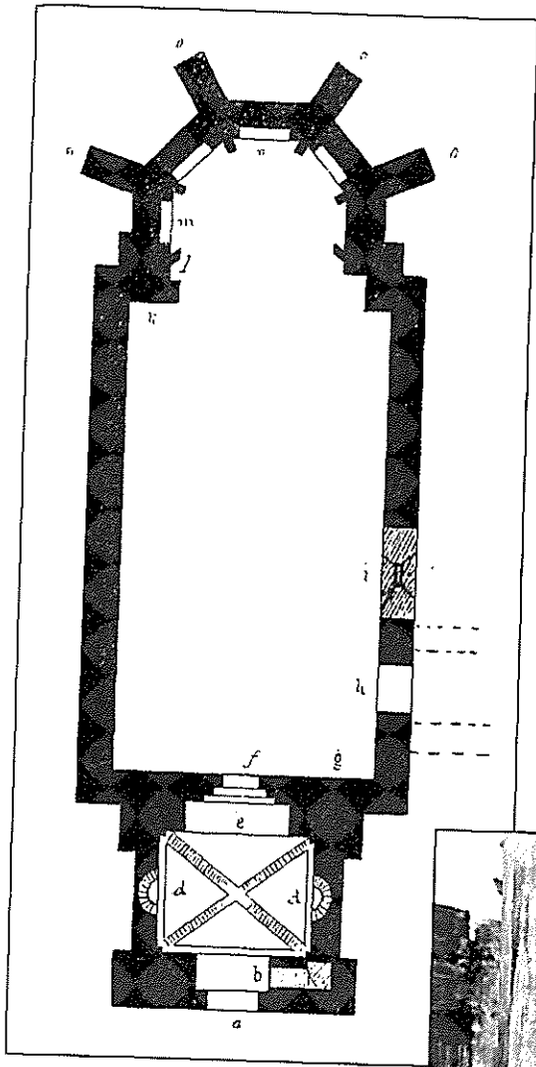

Az ősi apátság alaprajza

Jelmagyarázat:

a)
ajtó a torony közepén

b)
a torony emeletére vezető keskeny lépcső

d)
kő ülőpad

e,f)
a hajóba nyíló, később befalazott ajtó

i)
utólag töretett kapu

o)
támasztópillérek

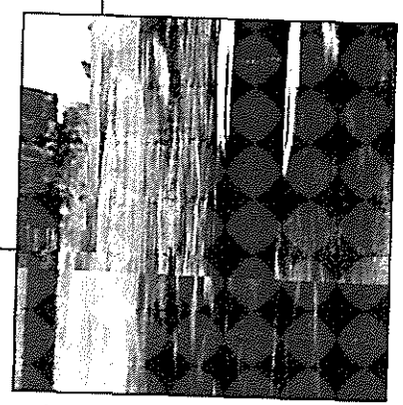

A szerző a templom mellett 1941. augusztus 20-án

Az 1964–1965. években folytatott kutatás és műemléki helyreállítás részben megerősítette, részben kiegészítette és helyesbítette a korábbi megfigyelést – feltárta egy harmadik, legkorábbi építkezés emlékeit. A római épület maradványa öntött falazatos épület, fekete bazalt alapozáson. Római téglatörmelékkel jelzett agyagrétegbe mélyedt fal.

Az első templom egy második építkezés, korai építési időre mutat. A méret az építési időt és a rendeltetést tekintve nem egyértelmű. Ami a 10–11. században tekintélyes, az a 13–14. században szerény méretűnek tűnik.

A második templom – a tatárjárás után a templomot átépítették, védelemre alkalmas tornyot építettek, bővítették, átépítették. A 14–15. század fordulójára tehető annak a Madonna Mária-kegyszobornak a készítése, amelyet a Bécs ellen felvonuló török hódító hadseregnek vészhírére a szerzetesek – elmenekülve a közelítő vész elől – a Csallóközbe, Dénesdre menekítettek, és soha nem került többé Dömölkre. Ma is ott van, felkerestük és képeit a templommal együtt közöljük.

Ezt, a manapság már csupán romjaiban látható második templomot abból a korból származó falképek is díszítették, ékesítették, amelyeket Rómer Flóris 1874-ben még idejében meg tudott menteni, mi is közölni fogjuk, ne maradjanak rejtett értékek.

Rómer Flóris szerint a szentély egyik fülkéjében az Angyali üdvözlet található, a másikban Szent Bertalan vértanúságát – botra akasztva lenyúzott bőrét viszi a vállán – ábrázolják. A hajóban egy ismeretlen szent képét írja le. Czobor közlése szerint a szentély második északi fülkéjében Köpönyeges Mária volt látható. Ernszt Mihály úgy gondolja, hogy a falképek a 13. század végén vagy a 14. század elején készülhettek.

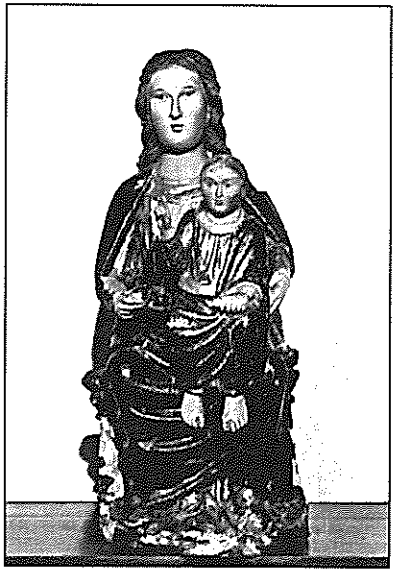

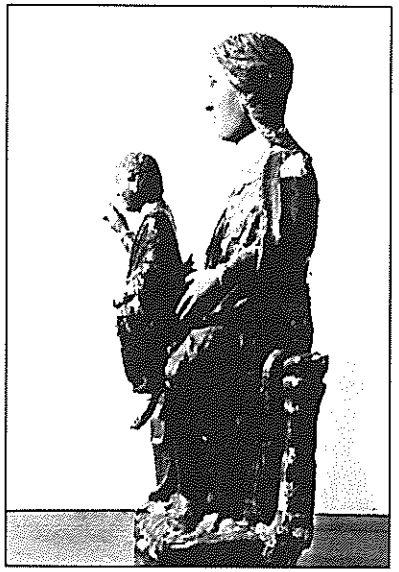

Az ősi dömölki Madonna (Fotó: Rajmund Müller)

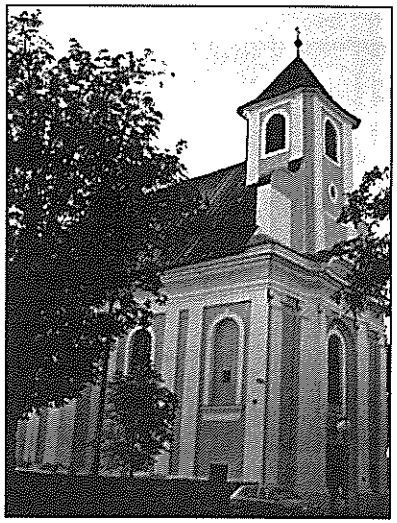

A dénesdi templom és a Madonna napjainkban

Egykori falfestmény: Ismeretlen szent (Fotó: Vida Levente)

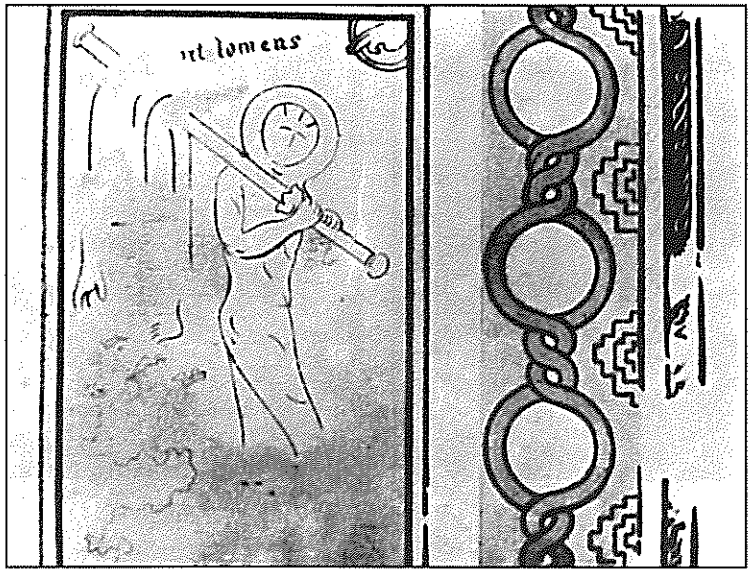

Egykori falfestmény: Szent Bertalan vértanúsága (Fotó: Vida Levente)

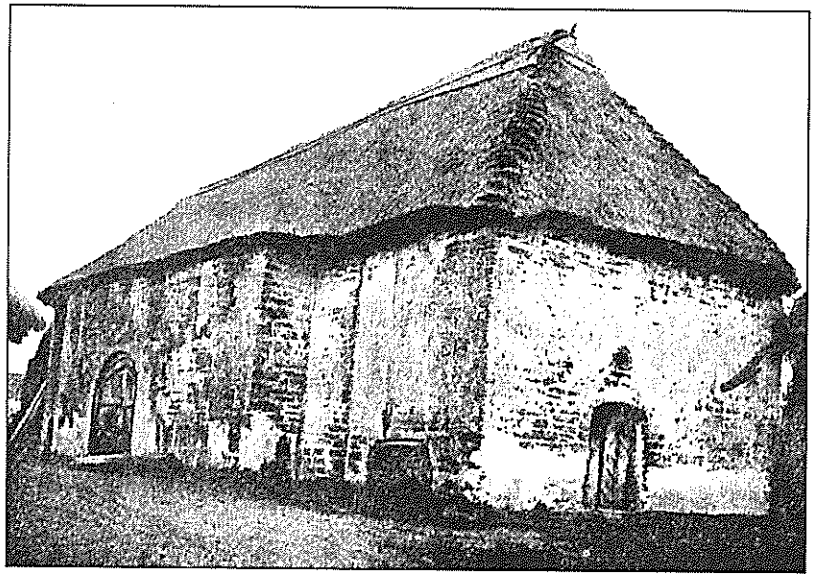

Az ősi templom romjai északnyugatról a 20. század elején

Az ősi templom romjai délkeletről a 20. század elején

Városunk szépen viruló életfája ezeréves gyökerekből táplálkozik

„A 10. századnak biztosan meg nem állapítható évtizedeiben – írja Györffy – Huba vezér volt a Sába vidék ura, törzsfője, téli szállását nem a fejedelmi partvonalon, hanem a Zsitva mellett, Komáromtól északkeletre tartotta, nyári szállásai a Marczal folyó forrásvidékén és a Répce mellett voltak. Alája tartozó nemzetségfő lehetett Ketel és fia, Alaptolma, aki Komárom megyében több helyütt birtokolt, de Ketelnek nyári szálláshelye is volt a Bakony északnyugati lejtőjén, a Bakony mellett, Bakonytamásinál elterülő Ketellakán. Az államszervezéskor a nemzetségfő vára, Komárom és a környező szállásterület kétharmad része került kisajátításra, egyharmad része megmaradt Ketel utóda, Katapáti birtokában, leszármazottai a Katapán-nemzetbeliek a 14. századig birtokolták. Komárom várába István király saját ispánját ültette. A megyébe belefoglalták az egykori fejedelmek bírta partvonalat és Huba téli szállásának maradványát is. Ezt István életében Huba utóda, Szemere birtokolta, majd a Szemere-nembeli Csuzi és Lóthi család kezén volt az újkorig."

A Huba leszármazott nevét ma is őrzi Győrszemere falu. Ámde nem kérdéses az sem, hogy mikor volt Huba és törzse szolganépével, jobbágyaival s esetleges segédnépével ennek a hatalmas Rába-vidéknek, tehát a mi vidékünknek, Kemenesaljának is ura. Nem máskor, hanem Géza nagyfejedelem uralkodása idejében.

Bulcsú családját, nemzetségét és törzsét hosszú évekre lelkileg katasztrofálisan sokkolta a 955. évi augsburgi csatában elszenvedett vereség és az azt követő végzetes bosszú, az annyi dicsőséget megért hős vezérnek gyalázatos vége, és nem tudták eredményesen, kellő mértékben, megfelelő határozottsággal ellátni a határszélen rájuk rótt feladatokat. Ennek

a következményeként is Géza hódolatra kényszerítette Bulcsú utódait, a mocsári szigeten épült Zalavárt. A Rába-vidék urává alighanem Sarolt rokonát, Beledet tette meg, bizonyára őrá s Urkund besenyőre hárult a nyugati határvidék védelme, amiről a Beled helynevek mellett a Fertő menti Urkony puszta és a besenyőszállások sora vall.

Huba vezért törzsével Géza fejedelem telepítette a nyugati végekre akkor, amikor viszont előzőleg a besenyőket a határról áttelepítette az ország belsejébe. Ezek szerint Huba és törzse a 10. század utolsó negyedében 975 és 997 között települt át a fejedelem, Géza rendelkezése alapján, s élt, gyökerezett meg ott. Ott épített falut, ahol megtalálta, jónak ítélte a környezetet, és ahol már az előző népek, nemzetek nyomába léphettek.

Géza volt az a nagyfejedelem, aki megkezdte azoknak az alapoknak a lerakását, amelyeken a magyar törzsi és nemzetségi népcsoportokból nemzetté válik egy nép, és országállam épülhet. Géza kezdte meg az uralkodói hatalom kiépítését, és a keresztyénség útján való menetelést. Egyéniségével, magatartásával, vezetési bölcsességével, ha kellett, kellő mértékű erélyével, hatalmával megtalálta az utat népe értelmi és érzelmi világához. Először magához kötötte az embereket, aztán pedig röghöz kötötte, meggyökereztette őket. Kiépítette a központi irányítású hadsereget. Állítólag háromezer elit katonája volt – az ország területén a legfontosabb helyeken, elit fegyverzettel –, akiket ellátott lóval és ruházattal. Kitűnő diplomáciai érzékkel összes szomszédaival fenntartotta a békét, és közel negyedszázados békés uralkodásával megőrizte országát s népét a véres háborútól. Külpolitikájának legnagyobb sikere és tekintélyének legmagasabb mércéje mégis az volt, hogy István fiának megnyerte a német császári ház legközelebbi rokonának, Gizella bajor hercegnőnek kezét, és ezzel a házassággal begyökereztette az Árpád-házat és Magyarországot a nyugat-európai keresztyén közösségbe. Mindenesetre

történelmi tény, amint ez a legutóbbi fél évszázad magyar történelem kutatásainak során kiderült, hogy a magyarság jövőjének, jövendőjének alapjait Géza nagyfejedelem rakta le kemény küzdelemmel, és fia, István már ezen a jól lerakott alapon építhette fel az országot és vezethette új úton, elhagyva a régi ösvényeket!

Huba vezérrel és törzsével egy egészséges szellemű és lelkületű népcsoportot telepített Géza nagyfejedelem a nyugati végekre, amelynek sértetlen volt a harci, hadi ereje is. Nem voltak kalandozásokbeli vérveszteségei és nem vállalt harci szövetséget sem az esetenkénti szomszédos népek közötti háborúkban. Ép, erős, egészséges lendülettel foghatott hozzá, hogy a fejedelemtől örökségül kapott területen felépíthesse, felépítse végleges otthonát, szűkebb pátriáját. És ezt meg is tette!

Szerintünk Huba törzse építette fel Munk falut, városunk eredeti ősi nevű települését, emlékezve az ősi keleti otthonára, ahonnét egykor elindultak új hazát keresve.

Amikor Huba vezér és törzsfő ide vezérelte háza népét, vitézeit és törzsének tömegét (netán a hozzá csatlakozott Ság segédnép kisebb csoportját), s feltérképezték az egész területet, melyet fejedelmük örök tulajdonul és meghatározó feladattal rájuk bízott, felfedeztek egy prediumot – évszázadok hosszú során át használt, romjaival is nagyon kedvezőnek tűnő, civilizáltabb, könnyebben hasznosítható tájrészt –, ahol végleges otthonaikat felépíthetik.

És a hajdani település helyén új élet zsendült, az elhagyatott, halott, néma romokon új élet pezsdült.

Géza nagyfejedelem halála után fia, István lett a fejedelem, majd fél évtized múlva Magyarország és a lassan nemzetté formálódó magyar nép királya.

Törzsi nemzetségi szokások helyett új törvények születtek. I. István király világi és egyházi törvényeket hozott, keresztyén szellemben. Keresztyénné lett az ország. A világi törvények pontosan megfogalmazottak, szokatlanok és fegyelmezően kemények! Az egyházi törvények is ugyanilyenek.

Mindezek után nyugodtan eldönthetjük azt, hogy az első templom mikor épült. A válasz természetesen egyértelmű: István király rendelete után, vagyis tágabb értelemben a 11. század első felében, Huba népének, törzsének közreműködésével, ámbár ekkor már ez a terület újra királyi birtok, vagyis a birtokos az uralkodó hatalom. A tényleges birtokostól, Huba fiától, Szemerétől az országépítés során a hatalmas vagyon kétharmadát, amit az apa, Huba vezér Gézától kapott, István – mint a többi birtokostól is – elvette. S mivel a történelem tanúbizonysága szerint a nyári szállásterületeket vette birtokba, a Ság hegy környéke, Kemenesalja is királyi birtok lett. Láttuk fentebb, hogy a nyári szállás egészen a Marcal forrásvidékéig terjedt, a mai Sümeg tájékáig.

A templom egyidejűleg megkapta a hozzá, neki kijáró, két teleknyi javadalmi földet is. Ez a földterület az, amellyel Porkoláb érvel, hogy az apátság királyi alapítású, mert a sági és a tokorcsi királyi udvarnokok birtokai között húzódó keskeny királyi birtokból hasítottak ki apátsági alapítási birtokul.

Az első templom építési időszakának megállapításával kapcsolatban igazolt egy korábban végzett régészeti kutatásnak az eredménye, mely szerint romtemplomunk déli oldala felől egy temető sírjait is feltárták, mely 11. századi.

Az alapos régészeti feltárás megállapította azt, hogy a második templom – ugyanazon az alapon – kiegészült egy toronnyal és megnagyobbították, felújították az első kisebbet. Mindez a tatárjárás után, jórészt a 13. század második felében történt. Ebből adódóan volt már olyan történetíró is, aki azt írta, hogy ekkor alapították meg az apátságot is. Mindenesetre elgondolkoztató tény az, hogy a Roland-féle, 1252-ben keletkezett hivatalos okmányátiratban az eklézsia apátjáról

és nem a monostor apátjáról van szó. Ez van az oklevél elején és az oklevél záró részében is. Az eredetiben is ez lenne?! Vagy az átíró veszprémi egyházi szerzetesek nem tudták azt, hogy Munk faluban nem csupán egyházi, tehát gyülekezeti közösség van, hanem apátsági falu? A falu neve sem Demunk, hanem Munk, ahogy az már 1247-ben, a csanádi és aradi káptalanok hivatalos oklevelében, melyet IV. Béla is jóváhagyott, leírva olvasható. Különös, hogy a káptalani jelentés sem említ Munk-nál monostort.

Valószínűnek látszik, hogy az apátságot a 13. században alapították, ezt gyaníttatja velünk a templom. Ezt pedig nem más, hanem Pacher Donát írja, aki az előző alapon még a Merse család kezén látja a dömölki apátságot.

Az egyházi állapotok nagyon szomorúak. A bencés rend szinte szétesett, s a pápa szigorúan utasítja Mátyás esztergomi érseket, vizsgálja meg a rend kolostorait s állítsa helyre a szigorú rendi fegyelmet. László nemes úr 1238-ban megtámadta az almási bencés kolostort, elfoglalta, kiűzte a bencés szerzeteseket és „csavargó papokat s káplánokat telepített bele".

Munk falu viszont – mint láttuk – 1247-ben teljes egészében a Csanád nemzetségbeli Izsák tulajdona, s a birtokper idején már ugyancsak a Csanád nemzetség Bogyoszló-ágának leszármazottai birtokolják. Lehetséges tehát az, hogy akkor a Csanád nemzetség tagjai alapították? A kérdés nyitott, de a földesurak a 13. században ők voltak. A név szerint ismert apátot a Csanád nemzetségbeli Bogyoszló unokái és dédunokája kísérik el Pozsonyba tanúként a perben.

A Roland ítéletokirat átirata szerint a munki eklézsia apátja perel s ugyancsak a munki eklézsia földesurai tanúskodnak. Kamundnál is eklézsia van a szövegben. Szó sincs arról, hogy Kamund az apátságé vagy a monostoré lenne!

A munki eklézsiában apát végzi az egyházi szolgálatokat, monostora még nincs. Monostort 1275-ben említ oklevél elő-

ször. Kegyurai a Csanád nemzetség tagjai. Miért alapítanának apátságot? Megvan nekik századok óta Oroszlános, a közös családi monostor!

Városunk történetében az alapítás, az eredet és a születés tekintetében új időszámítás kezdődhet! Ha nem is pontos évszámmal, de mégis megközelítő pontossággal megállapíthatjuk alapításának időpontját. Ez pedig nem más, mint a honfoglalás első évszázada, Géza nagyfejedelem uralkodásának időszaka, a 10. század utolsó évtizedei.

Láttuk fentebb, hogy Géza nagyfejedelem (973–997) kezdte meg az országépítés alapjainak lerakását azzal, hogy birtokadományozásával, s ezzel a telepítéssel röghöz kötötte, meggyökereztette a sátorozó törzseket és nemzetségeket. Városunk esetében is ez történt. Huba vezér törzsének Pannónia, s egyben az ország nyugati szélére való letelepítésével, és őrzésével, védelmével való megbízásával, a vezér és törzsfő személyének magához kötésével megtalálta a végső megoldást az ország nyugati részének biztonságára, ott élő népének nyugodt, békés életének folytatására. Huba vezér és törzsének letelepítése előtt Saroltnak, feleségének rokona, Beled és Tonuzoba besenyő főtörzsfő fia, Urkund volt Géza által megbízva a nyugati határvidék őrzésével. Beled nevét ma is őrzi Beled város Csorna szomszédságában, két-háromezer fős lakosságával. S tán a besenyő Urkund nevét is őrzi Urkony puszta, ha még megvan.

Városunkat Huba vezér törzsének ide letelepített népe alapította a honfoglalás első századában, a 10. század végén és mindjárt nevet is adott neki: Munk. Ezt a nevet a Pannóniában letelepített honfoglaló nép Ázsiából hozta magával. Az Árpád-korban mind településnévként, mind személynévként élő név, mint fentebb láttuk. A keleti „testvérnépek" nyelvében ma is él. Ezek a szavak: mun, mung, munk, munka, munq (kemény K a kiejtés) mind megtalálhatók a csagataj, kirgiz, ujgur,

türk nemzetek, népek nyelvében. Olvashattuk eddig helyes és eltorzított formában a Roland nádor féle oklevélátiratban és helyesen (Munk) a csanád-aradi káptalan határjárási jegyzőkönyvben, 1247-ben.

A végzetes átírási hiba, a megkettőzött „de" prepozíció nagy D-vel kezdődő összeírása a helyes Munk településnévvel, szült egy torz szót helynévként, amelyet senki észre nem vett és ki nem javított, hiszen az oklevél szövegének záró részében már helyesen van írva: „...de Munk". Immár századok óta téveszti meg, vezeti félre mind az egyházi kutatókat, mind a történészeket, mind a világiakat. S mindez örökre így is lesz, ha valaki nem olvassa végig az eredeti szöveget, s átfut rajta. Most az interneten olvasható Sikk-féle szöveggel is így találkozhat, hibás, helytelen adatokkal a dömölki apátsággal foglalkozó anyagban!

A torzszülött újabb torzszülötteket fajzott, miután a legelső torzszülött, Demelgh V. István király 1275. évi oklevelében világra jött. És ezt még számos követte, amíg az elfogadott, jól hangzó, érthető Pórdömölkig elérkezett.

Apátságunknak az alapítója, alapítólevele és alapítása mindmáig ismeretlen. Több tucatnyi találékony vélemény közül a legfontosabbakat ismertettük az eddig elmondottakban. A Ság hegy egyik oldalán található a középkori dömölki apátság templomának romja. Ennek az apátságnak alapítólevele vagy elveszett, vagy nem is volt.

Néhány hasonló vélemény már korábban is napvilágot látott. A magunk részéről évtizedeken át folytatott kutatás is eredménytelen maradt apátságunk eredetéről, ámbár minden lehetséges forrást megkerestünk, a Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltártól elkezdve, megkeresve az esztergomi Prímás Levéltárat, a Győri Püspökségi Levéltárat és a veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltárat. Itt megkértük a levéltáros atyát, nézzen bele II. Béla kedveltjének, Péter püspöknek hagyatékába, munkássága anyagába, akit 1135-ben a német császárhoz is elküldött bő ajándékokkal követként, de eredmény nincsen. Volt egy pápai főesperesség, ahova Dömölk is tartozhatott, de ennek anyaga nincsen meg. Nincsen tehát egyetlen hiteles okmány, okirat sem a legfontosabb irattárakban, amely adatokat szolgáltathatna apátságunkról. A szóbeli hagyományok pedig mindig labilisak.

A 13. századból van még egy adatunk 1283-ból, amelyben visszajön a „de Munk" egy határjárás során (Buruzth vocatam), és ebben van először megemlítve a monostor, imigyen: „...et abbatis seu monasterii".

Hiteles okmányok helyett a kövek beszéltek és beszélnek továbbra is apátságunkról. Amit elmondtak, azt mi is elmondtuk. Amit a templomunk, a rommaradványok elmondottak, azoknak hihetünk. Romtemplomunk maradványai is hitelesen beszélnek!

Egykori falfestmény: Angyali üdvözlet (Fotó: Vida Levente)

Szomorú, tragikus zárómondatok

Városunk és apátságunk múltjának eddig ismert és imittamott előbukkanó rejtett ösvényeit jártuk be. Pontosabban fogalmazva városunk legrégebbi s legősibb Árpád-kori történetének forrásvidékét jártuk körül. Célunk az volt, hogy a rögös, itt-ott téves régi ösvényekről letérve a helyes útra lépjünk, amely a helyes forráshoz vezet. Ehhez a legfőbb vezetőnk és segítségünk városunk egyedülállóan értékes öröksége, a múltban kellően meg nem becsült és már csak romjaiban meglévő ősi templomunk volt. Becsüljük meg, őrizzük, védjük ezt a romjaiban is értékes örökségünket! Nem műemlék, jelkép. Szimbolizálja azt, hogy a magyar nép élni akarása ezer év irgalmatlan megpróbáltatásai során is töretlen maradt.

Szomorú, tragikus sorsa ennek a mi Árpád-kori, egyedi építkezési anyagból felépített, majd átépített, romjaiban megmaradt templomunknak az, hogy kellően meg nem becsülve az „örökösök" által úgy tönkrement, hogy rangjához méltóan nem lett szerves része még ma sem a magyar építészeti kultúrának! Ha abban az állapotában óvó szeretettel megőrzik, amelyben a múlt század utolsó évtizedeiben értő, tudós kultúremberek még feltérképezhették, ma többet mondanának el múltjáról az omladozó falak. Ámbár még így is sokat mondottak a tudós régésznek ásója nyomán. A hajdankorban itt hullámzó őstenger mélységes mély öléből felszínre robbanó tűzhányó, a kialudt, kihűlt vulkán természetföldrajzi környezete, a Ság hegy övezete őrzi, de néha résnyire kinyitja a régészkutatók előtt, s a ma embere számára az őskor, a vaskor s a rézkor emberének munkás-dolgos mindennapjaiban megélt életének titkait. Minden korszakban felismerte az ember ennek a tájéknak emberszolgáló, életmegtartó, -formáló fontos értékeit. Az élet egyre jobban kibontakozó elevenségéről tesznek bizonyságot a napvilágra került leletek.

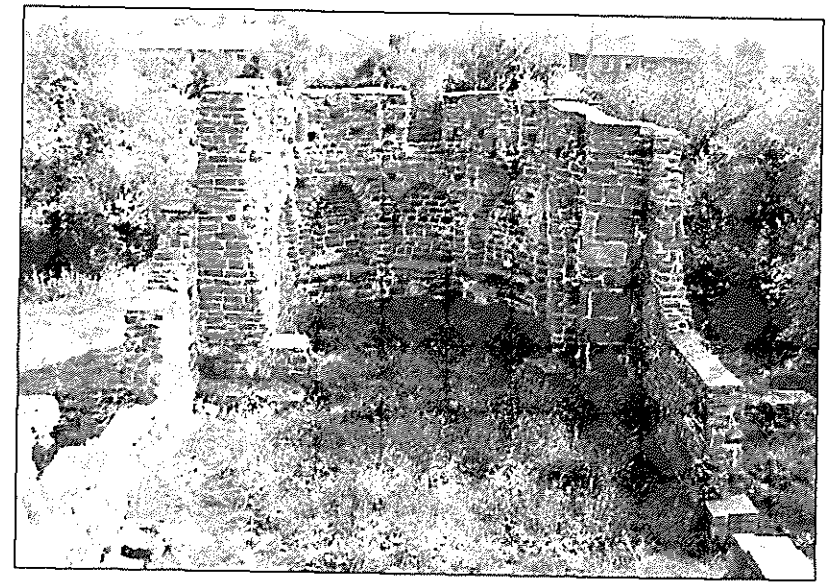

Kilátás a toronyból a szentélyre – mai szemmel

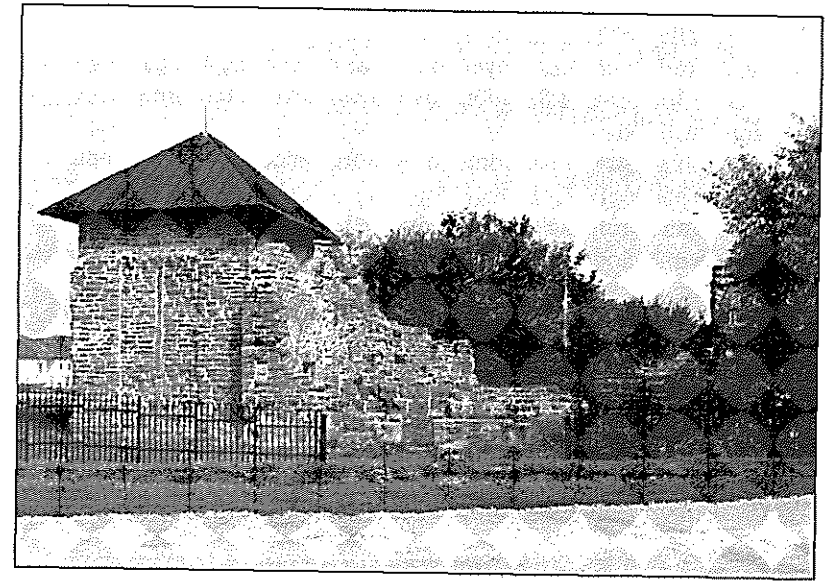

A templom jelenlegi állapota

Források, jegyzetek

1. Dr. Bolics Lajos: A római katholikus egyház története Magyarországon – Budapest, 1885.
2. Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár VII. kötet
3. Makay Dezső: A Csanád nemzetség (Turul) – 1895.
4. Dr. Karácsonyi János: I. Csanád
5. V. Kovács Sándor: A magyar középkor irodalma (Magyar Remekírók sorozat) – Budapest, 1984.
6. István király és Csanád vezér rokonsági táblája
7. Bogyoszlóról Karácsonyi, származási táblázattal
8. A Csanád nemzetség Kelemenös ágának származási táblája
9. A vasvári káptalan oklevele – 1254.
10. Pacher Donát: A dömölki apátság története – Budapest, 1912.
11. Szilágyy–Borovszky: Vasvármegye története
12. Vajai Sándor: Adatok a dömölki apátság történetéhez – 1944.
13. Szigeti Kilián: Celldömölk egyházi zenéje – Szombathely, 1977.
14. Csóka J. Lajos: Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra – Budapest, 1940.
15. Dóczy József: Európa tekintete. Jelenvaló természeti Míveleti és Kormányi állapotjában – Bécs, 1830.
16. Hg. Eszterházy Pál: Mennyei korona, az az Az egész Világon lévő Csudálatos Boldogságos Szűz Kepeinek rövideden föl tett Eredeti – Nagyszombat, 1696.
17. Baranyai Béláné dr.: A dömölki egykori bencés apátsági templom – 1933.
18. Döbrentei Károly: Az 1. sz. Általános Iskola Celldömölk (A Celldömölki Járás művelődési intézményeinek 25 éves krónikája) – Celldömölk, 1970.
19. Bél Mátyás a 18. század elején Vas megyéről megjelent latin nyelvű tudományos munkája (fordította: Szálka Irma) – Vasi Szemle 1977/3.
20. Pálfi Sándor: Kis-Czel város történelme és jelen viszonyának leírása – Szombathely, 1874.
21. Porkoláb István: Celldömölk Kismáriacell szabadalmas mezőváros története – Celldömölk
22. Dr. Zsiray Lajos: A dömölki bencés apátság Árpád-kori temploma – 1961.
23. Dr. Zágorhidy Czigány Balázs: Lektori vélemény (Kézirat) – 2007.
24. Kemenesalja c. hetilap 1933. szeptember 14-i és 21-i szám

25. Szilágyi Sándor: A Magyar Nemzet története – Budapest, 1898.
26. Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon – Budapest, 1977.
27. Graf András: A Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása – Budapest, 1964.
28. Karl Gottlieb v. Windisch: Geographie des Königreiches Ungarn. – Pressburg, 1780.
29. Bogyoszló családfa
30. Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal – Budapest, 1857–1868.
31. Kempelen Béla: Magyar Nemes Családok – Budapest, 1911–1932.
32. Merse ispán Benedek fia megkapja Vitézmezőt (Turul) – 1904.
33. A Roland oklevél kézirata – Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár
34. Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár – Budapest 1860–1871.
35. Győrffy György: István király és fő műve – Budapest, 1977.
36. Sill Aba Ferenc: A dömölki apátság Szűz Mária szobra – Vasi Szemle 2008. 6. szám
37. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke – 1272–1290.
38. Rómer Flóris: Régi falképek Magyarországon – Budapest, 1874.
39. Dörnyei Béla: A Bakony – Budapest, 1927.
40. Ernst Mihály: A dunántúli falfestés középkori emlékei – Budapest, 1955.

Tartalom

Útravaló 3

Apátságunk és városunk első említése és földesura 4

A Roland oklevél – városunk eredete, apátságunk alapításvariációi 13

Megváltás utáni átadás 23

Egy jubileum és II. Béla király 32

Roland ítéletlevél: megtévesztő, hamis átirat 42

Miről beszél a templom? 48

Városunk szépen viruló életfája ezeréves gyökerekből táplálkozik 60

Szomorú, tragikus zárómondatok 68

Források, jegyzetek 70

127 827